वीर विनायक

वा. गो. देशपांडे

UNIVERSAL LIBRARY

विजय प्रकाशन १ लें

वीर विनायक

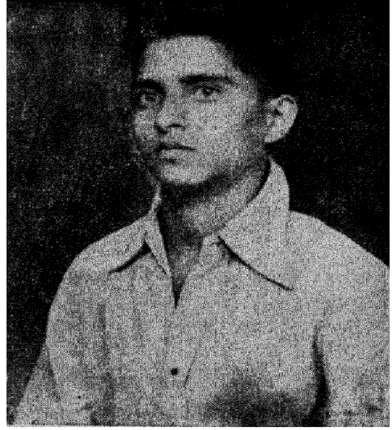
मूल्य २ रुपये

वा. गो. देशपांडे

*** प्रकाशक व मुद्रक
ग. वि. देशपांडे
विजय प्रकाशन
३६ नारायण, पुणें २.

प्रथमावृत्ति १९५२

*** मुद्रणस्थळ
अिंदिरा प्रेस,
२७० सदाशिव, पुणें २.

प्रिय मित्र यशवन्त कृष्ण केळकर यास—

तात्या ! तू व मी दोघानी स्वातंत्र्यवीर विनायक दामोदर सावरकर यांचें चरित्र लिहावयाच ठरविल. पण अचानक तुला देवाघरच बोलावण आल आणि तूंही कर्तव्यतत्परतेन निघून गेलास. मात्र आपल कार्य अपुरं राहिलं. तें पुर करण्याचा मी हा अल्पसा प्रयत्न केला आहे.

तें हें चरित्रात्मक पुष्प तुलाच अर्पण.

वा. गो. देशपांडे

राजकारणाला धर्म आहे नि धर्माला राजकारण आहे. अिटाली-मध्यें जन्मलेल्या रामदासाना मॅझिनी म्हणतात. हिंदुस्थानात जन्मलेल्या मॅझिनीला रामदास म्हणतात. बाकी दोघेही अेकच सांगतात कीं, राज-कारण धार्मिक असेल तरच तें पवित्र आहे व धर्म राजकीय असेल तरच तो पवित्र आहे.

स्वातंत्र्यवीर सावरकर

'वीर विनायका'चें स्वागत

दि. १० मे १९५२ ला पुण्यास अभिनव भारताचा सांगता समारंभ आणि भारतीय क्रांतियत्नात बलिदान केलेल्या हुतात्म्यांचा स्मरणदिन वीर सावरकर यांचे नेतृत्वानें मोठ्या प्रमाणावर साजरा केला जात असताच हे 'वीर विनायक' या शीर्षकाचें स्वातंत्र्य वीराचें अथयावत् आणि आटोपशीर चरित्र प्रसिद्ध होत आहे, हा चांगला योग आहे. ज्या भारतीय क्रांतिपर्वाची स्वातंत्र्यप्राप्तीनें समाप्ति झाली त्या क्रांतिपर्वाचे द्रष्टे आणि उपक्रमशील पुढारी वीर सावरकर होते. या पुढारीपणामुळें आलेल्या महान नि प्राणघेण्या संकटाशीं झुंजून त्यांना पुरून सावरकर उरले. त्यांच्या प्रज्ञेचें तेज जसे अंदमानात जाण्यापूर्वी होते तसेंच नंतरहि झगझगीत राहिलें, त्यांचा आत्मप्रत्यय अतूट राहिला, त्यांची प्रेरक कार्यक्षमता जागती राहिली, हें अेक आश्चर्य होय. सावरकरांच्या जीवनाला जे अेक अद्भुतरम्यतेचें तेजोवलय मनःचक्षूंना दिसतें ते त्यामुळेंच. अंदमानातून परत आल्यावर नवीन कांहीं न करता पूर्वार्जित प्रतिष्ठेच्या शिदोरीवर त्यांना कालक्रमणा सहज करता आली असती. त्या सुस्थपणामध्ये कदाचित त्यांना मान-सन्मानहि अधिक लाभला असता. परकीय राज्याकडून झालेल्या छळानंतर स्वकीय लोक आणि राज्यकर्ते यांचे-कडूनहि छळ सोसण्याचे प्रसंग त्यांना आले नसते. १९१४

मध्यें लो. टिळक मंडालेहून सुटून आल्यावर त्यानी संन्यास घ्यावा, काशीला जावें, गीताप्रवचनें करीत कालक्रमणा करावी अशा सूचना करण्यात आल्या होत्या. पण त्या सूचना जशा टिळकानी क्षणार्धात अव्हेरल्या. तद्वतच १९२४ नंतर वीर सावरकर यानी केवळ सामाजिक कामात रमून बुडून जावे असे परकीय राज्यालाहि वाटले असेल. पण ती सूचना मानली जाणार नाही हे निश्चित असल्याने त्यानी त्याच्यावर बंधने घातली. सरकारी बंधने नसलेले लोक दीर्घ शिक्षेच्या अनुभवाच्या कटु घुटक्यानतर आपण होअून बंधनें पत्करतात. अुलट वीर सावरकरावर बंधने घातली असताहि ते त्या बंध-नाचे टोकावर जाअून पर्यायानें राजकारण करीत होते. त्याच्या त्या वेळच्या सामाजिक, धार्मिक व्याख्यानावर कित्येक वेळा रूपकाने राजकीय प्रचार केल्याचा संशय सरकारला आला होता. पण त्याना यासाठी छेडण्यास आलेल्या सरकारी अधिकाऱ्याना सावरकरानी अुलट कोटिक्रमाने अितके गारगरून टाकले, की या भाषणासाठी सावरकराना पेचात टाकण्याचा अुद्योग केल्यास सरकारलाच पेंच पडेल अशी भीति त्याना वाटली असावी.

बंधविमोचनाची अुत्स्फूर्त प्रेरणा हा सावरकराच्या महनीय-तेचा मोठा अंश आहे. या प्रेरणेनें स्वकीय–परकीय बंधनाशी झगडले. बंधनांचा त्याना बाअू वाटण्याअैवजी बंधन घाल-णाऱ्याना त्याचा बाअू वाटावा असा तेजस्वीपणा त्यानी वेळो-

वेळी प्रगट केला. स्वातंत्र्य लक्ष्मीचा जयघोष भारतात प्रथम विशीच्या आसपास असलेल्या वीर सावरकरानी केला. पण त्याचे मागे बुद्धिनिष्ट विचारसरणी, आणि अितिहास सिद्ध मार्गाचे सशोधन हे होतेच. देशभक्तीच्या अुत्कट भावनेला हे दोन पंख होते. म्हणून त्यांची क्रांतीची भरारी केव्हाही निव्वळ भावनावश नव्हती. भावनावशतेला बुद्धिवादाची जोड सतत होती.

केवळ राजकीय क्रातिकारी आणि नेते सावरकर असते तरीहि त्याचे नाव भारताचे अस्तित्व असेपर्यंत स्मरणीय झाले असतेच. पण त्याचें मूलभूत व्यक्तित्व त्या एका क्राति-कार्यापेक्षाहि मोठे, अुदात्त आणि समावेशक आहे. ते विहगमाप्रमाणे प्रतिभेच्या झेपी घेणारे कवी आहेत. बुद्धि-वादाच्या निकषावर सामाजिक रूढी घासून घेणारे सुधारणा—प्रेरक आहेत. अनेक विषयात आपली बुद्धि चालवून सामान्य लोकाना दिसते त्यापेक्षा पलीकडचे पाहणारे द्रष्टे आहेत. त्याचे वक्तृत्व श्रोत्याना मंत्रमुग्ध करणारें आहे. सर्व जग अुलटे चालत असले तरी आपल्याला पटलेला विचार, अुच्चार आणि आचार चालू ठेवणारे ते निश्चयाचे मेरू आहेत.

जे शिक्षेला किंवा छळाला भीत नाहींत त्यापैकी अनेक लोक जननिंदेला भितात. जननिंदा किंवा जनस्तुति याच्यावर दृष्टि ठेअून आपल्या मनाला मुरड घालतात. वीर सावरकरानी हिंदुत्वाचे राष्ट्रीय भूमिकेनें स्पष्टीकरण आणि समर्थन केले, ते

असेंच लोकाना पचण्यास जड, कित्येकाना बोचणारें आणि कित्येकांच्या स्वार्थावर गदा आणणारें असल्यामुळें त्याला कडाडून विरोध झाला. पण वीर सावरकर सर्व बुद्धिसामर्थ्य वेचून परोपरीनें त्याचें समर्थनच करीत राहिले. त्याप्रमाणेंच हिंदूंच्या भोळ्या समजुती आणि आचार यावर त्यानी अड-विलेले बुद्धिवादाचे निर्भीड कोरडे अनेकाना झोंबणारे आणि विव्हल करणारे झाले. पण याहि संबंधात विरोधकावर चिडून न जाता पुनः पुन्हा साधार कोटिक्रमानें सावरकरानीं आपली मतें मांडण्याचें सोडलें नाहीं. क्रान्तिकारकपणाव्यतिरिक्त सावरकर–चरित्राला तितकीच तेजस्वी अनेक अंगें आहेत, त्यापैकींच हें अेक होय.

अशा थोर पुरुषाच्या आयुष्याचें संकलित चित्र, जिवत अितिहास–लेखकाच्या घाटणीनें लिहून अनेक पुस्तकातून लोकांपुढे माडले जाणें अवश्य आहे. त्यायोगें अनेकाना देशार्थ आणि लोकोद्धारार्थ त्याग आणि कष्ट करण्याची स्फूर्ती मिळणार आहे प्रस्तुत पुस्तक अशाच प्रकारचें आहे. श्री. शि. ल. करंदीकर याचे मोठें सावरकर चरित्र किंवा सावरकरांचे होअू घातलेलें विस्तृत्र आत्मचरित्र वाचण्याची शक्ति आणि फुरसत नसणारे अनेकशः लोक आहेत. विद्यार्थी आणि मध्यमवयस्क असेहि त्यात आहेत. त्यांना या पुस्तकांत आलेलें अित्थंभूत नि क्रमवार चरित्र फार अुपयुक्त आहे. श्री. देशपांडे यांनीं स्वयंप्रेरणेने हें पुस्तक लिहून आणि प्रसिद्ध करून सावरकर विषयक वाङ्मयात महत्त्वाची भर घातली आहे.

१८।४।५२ ग. वि. केतकर

कृतज्ञता

हें चरित्र अर्धवट लिहिलें असतांच ' दैनिक भारत 'च्या व्यवस्थापकांना दाखविलें. १० मेस साजऱ्या होणाऱ्या अभिनव भारत सांगता समारंभाचे कार्यवाह श्री. श्री. पु. गोखले यांनाही दाखविलें. त्यांनी अनेक मोलवान सूचना केल्या. त्या मला पटल्या व मी त्या स्वीकारल्याही. त्याचप्रमाणें स्वातंत्र्यवीर सावरकरांचे चिरंजीव विश्वास सावरकर यांनीं स्वातंत्र्यवीर सावरकरांचें छायाचित्र पुरविलें व लेखनांत ' अ 'ची बाराखडी असावी अशी अिच्छा व्यक्त केली. मी प्रथमपासूनच ती लिपी वापरत असतो; पण ' विश्वास ' अिच्छेनें अधिक कसोशिनें ती या चरित्रांत अुपयोगिली आहे.

आता चरित्र तर लिहिलेंच. पण प्रस्तावना? सावरकर चरित्र लिहितांना 'अधिकार वाणी'नें लिहिणारा प्रस्तावनाकारच हवा. श्री. शि. ल. करंदीकर यांच्या चरित्रास साहित्य सम्राटांनी प्रस्तावना दिली. मी श्री. ग. वि. केतकरांना भेटलों व त्यांना प्रस्तावना मागितली. त्यांनींही 'वीर विनायकाचें स्वागत 'पर चार शब्द लिहिले.

ही सर्व सिद्धता झाल्यानंतर हें चरित्र प्रकाशित करण्याची व त्याची सुंदर सजावट करण्याची जोखमीची जबाबदारी माझे स्नेही चित्रकार श्री. ग. वि. देशपांडे यांनीं अुचलली व ती अुत्तम रीतीनें पार पाडली.

अिंदिरा प्रेसचे श्री. ज. शं. मेढेकर यानी व त्याच्या कामगारानीं पुस्तकाच्या छपाअीचें काम वेळेवर व सुबक केले. मुखपृष्ठ श्री. सहस्त्रबुद्धे 'बालोद्यान प्रेस' यानी सुंदर छापून दिले.

प्रसिद्ध ब्लॉक मेकर श्री. मोघे यानी ब्लॉक्स सुबक व जलद करून दिले. तसेच श्री. बाबूराव ठोकळ 'श्री लेखन वाचन भांडार' यानी विक्रीची जबाबदारी स्वीकारली व अभिनव भारत सांगता समारंभाच्या कार्यकारी मंडळाने पुस्तक १० मेस प्रसिद्ध करण्याचा योग जमवून दिला, तेव्हा त्याच्याबद्दल आणि पू. बाळशास्त्री हरदास व माननीय श्री गोडे या थोर व्यक्तींनी अभिप्राय देअून व प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष सहाय्य करून अुपकृत केले आहे त्याच्याबद्दल कृतज्ञता व्यक्त करणे माझें आद्य कर्तव्य आहे.

१० मे १९५२ **वा. गो. देशपांडे**

पुरस्कार

स्वातंत्र्यवीर विनायक दामोदर सावरकर हे नाव आधुनिक भारतातील पराक्रमाचें, स्फूर्तीचें व तेजस्वी निर्भयतेचें प्रतीक व्हावें अितकें त्या नावाचें मोल आहे. सावरकरांचें अुत्स्फूर्त चरित्र त्रिकाळचे संपादक श्री. शिवरामपंत करंदीकर यांनीं लिहिलें असून स्वतः सावरकरही खंडशः आपलें आत्मचरित्र लिहित आहेत. सावरकरांनी स्वतः लिहिलेल्या त्यांच्या आत्म-चरित्रांतील तेजस्विता, अितर कोणीही त्यांच्यावर लिहिलेल्या पुस्तकापेक्षां आगळीच असणार हें अुघड आहे. तथापि श्री. वा. गो देशपांडे यांचें हें पुस्तक भारतातील या सर्वश्रेष्ठ विभूतीच्या जीवनाचा माध्यमिक शालेय शिक्षण घेत असलेल्या मुलांना जसा परिचय करून देअील तसा त्यांच्या मोठया चरित्र ग्रंथांनी होणार नाही. श्री. देशपांडे यांनी हें चरित्र लिहून विद्यार्थ्यांचे दृष्टीने अतिशय मोलाचें कार्य केलेलें आहे, याबद्दल मी त्यांचें मनःपूर्वक अभिनंदन करतो. आज सावर-करांच्या नावाला लोकप्रियतेची व सहज सन्मानाची बैठक नाहीं. भारत देशातील लोक आपला वीर व द्रष्टा ओळखा-वयास असमर्थ आहेत. पण सावरकरांच्या जीवनाचा व तत्त्व-ज्ञानाचा सूक्ष्म अभ्यास करणाऱ्या व्यक्तीला भावी वैभवशाली व मानवतेचें पुनर्रचनेचें कार्य करूं शकणाऱ्या भारताचे सावरकर हेच द्रष्टे आहेत हें मान्य करावेंच लागेल. जीव-

नाच्या सर्व दालनात ते आपल्या अपूर्व तेजानें तळपले आहेत. रेडियमच्या कणाप्रमाणें अखंड स्फुरणशाली असणारें त्याचें जीवन अनेकांच्या जीवनांत कर्तृत्वाची महान् स्फूर्ति अुत्पन्न करील. या भारत राष्ट्राच्या सर्वश्रेष्ठ गुणसंपत्तीचें महान् प्रतीक असलेल्या जीवनाचा श्री. देशपांडे यानी विद्यार्थ्यांना या पुस्तकाच्या रूपानें करून दिलेला परिचय त्यांचे जीवन ध्येयवादानें, पराक्रमानें व त्यागानें अुजळावयास कारणीभूत होवो असें मी अिच्छितों.

अक्षय्यतृतीया
२७-४-५२

बाळशास्त्री हरदास

पालकांसाठीं

'स्वातंत्र्यवीर सावरकरांचं' चरित्र लिहावं असं माझ्या मनात जेव्हा प्रथम आलं त्यावेळीं मी अिंग्रजी सहावींत शिकत होतों. त्याचवेळी श्री. शि. ल. करंदीकर यांचें चरित्रकथन वाचून संपविलें. पण त्या वेळीं तसें चरित्र लिहिणें मला जमलं नाहीं व शक्यहि झालं नाही.

पण सुमारें वर्षापूर्वी माझ्या मनान पुन्हा अुचल खाल्ली व मी येथील 'महाराष्ट्र ग्रथालयात' जाअून चरित्र लिहिण्याच्या दृष्टीनं 'सावरकांचें आत्मचरित्र' श्री. शि. ल. करंदीकरांनीं लिहिलेलें 'सावरकर चरित्र कथन' श्री. भट यांचें 'अभिनव भारत' ही व अितरांहि अनेक पुस्तकें अभ्यासिली. अेवढ्या-वरून स्वातंत्र्यवीराच चरित्र कसेंतरी लिहिता येणं शक्य होतं.

प्रस्तुत चरित्र लिहित असतां प्रथम तें लहान मुलासाठी लिहावें असा विचार होता. परंतु पुढें तो अनेक मित्रांच्या सूचनेमुळें बदलावा लागून थोरानीं वाचलें तर त्यांनाही तें अुपयुक्त वाटावें व व्हावें म्हणून लिहिण्याची धाटणी थोडीबहुत बदलावी लागली, तरीही मूळ प्राधान्य मुलांना आहे हें विसरून चालणार नाही.

लहान मुलांचीं मनं ओल्या मातीसारखीं असतात. माती ओली आहे तोंवरच त्याला अिष्ट तें वळण देता येतें.

बालमनाचंही असंच आहे. या वयात त्यांची मन कोवळी असतात. यावेळीं त्यांवर जसे संस्कार करावेत तसे ते पुढें चिरकाल टिकून राहतात. किंबहुना मुलाचें मोठेंपण हें त्याच्या लहानपणचें प्रतिबिंबच असते असें म्हटल्यास चुकणार नाही.

मुलाच्या मनाची ही ठेवण लक्षात घेऊनच पालकवर्गानं त्याच्या सभोंवतालचं वातावरण निर्मळ राखलं पाहिजे.

मुलाना राजकारणाचं सोयरसुतक तें काय? अगर त्याना त्यातलं कळणार तरी काय? तेव्हा कोणत्याही राजकारणी पुढाऱ्याबद्दल आदर अगर अनादर या दोन्हीही गोष्टी यांजपासून दूरच असतात. मात्र आपण राजकीय पुढाऱ्याबद्दल बोलताना ज्या भावना वरचेवर दर्शवूं त्या त्याच्या डोळ्यावर, मनावर व कानावर आदळत गेल्यास त्यांचीही मतं तीच बनतात. आणि वडिलाच्या मतानं राजकारणात जो तिरस्कृत असामी असेल त्याविषयी आपोआपच मुलाना तिटकारा वाटू लागतो आणि पुढे तो अितका वाढतो कीं, दुर्दैवानें तिरस्कृत झालेल्या त्या व्यक्तीचें नावही त्याला सहन होत नाही. त्याच्या कपाळावर आठ्या चढतात, मुखातून शिव्यांची लाखोली वाहिली जाते. त्याच्या आयुष्याचा, त्यानें केलेल्या तळमळीच्या कार्याचा तो काडीमात्र विचार करण्यास तयार होत नाही,

आजची वस्तुस्थिति ही अशी आहे. आपल्या दृष्टीनं विरुद्ध असलेल्या पुढाऱ्याविषयी मुलाच्या मनात द्वेष निर्माण करणं ही गोष्ट आपण आतां सोडली पाहिजे. अशा पुढाऱ्यांचीं खास

मुलासाठी लिहिलेली चरित्र पक्षोपपक्षाचा विचार न करता दिली पाहिजेत. त्याची मनं आपण निर्मळ व चिकित्सक बनविली पाहिजेत

आणि या दृष्टीनं मी ' चरित्र ' लेखनास हात घालण्याचें धाडस केले. आज मी सावरकर चरित्र निवडले आहे यालाही कारणे तशीच आहेत. लहान सहान खेड्यापाड्यातूनही त्याच्याविषयी अितका गैरसमज व द्वेष पसरविला गेला आहे की, हा गैरसमज व ही गैरप्रथा तशीच राहू दिली तर तिचे परिणाम अनिष्ट निदान ' भावी पिढी 'वर तरी अनिष्ट खास होतील. हें स्पष्ट दिसणारे ' भावी अनिष्ट ' भस्मासुरी परिणाम टाळणं व राजकाराणातील गैरसमजाच्या धुक्यात बाळपिढीला न घुटमळवण हें पालकवर्गाचं आद्य कर्तव्य आहे.

याच दृष्टीनं यानंतर महात्माजी, पंडितजी व सरदारजी यांचीही चरित्रें मी लिहावयास घेणार आहे.

हीं चरित्रे लिहिताना ही खबरदारी अवश्य बाळगली आहे की, प्रतिपक्षियाविषयीं तिरस्कार अुत्पन्न होअील असे प्रसंग या शब्द निवडून **होतां होअील तों** टाळले आहेत.

लेखक

अ भि प्रा य

श्री. वा. गो. देशपाण्डे यानीं लिहिलेलें "वीर विनायक" या शीर्षकाचें स्वातंत्र्यवीर सावरकर यांचें चरित्र मी वाचून पाहिलें. हें चरित्र सुबोध भाषेंत लिहिलेलें असून विद्यार्थीवर्ग व लहान मुलें याना उद्बोधक वाटेल यात संशय नाहीं. वीर सावरकरविषयक बरीच पुस्तकें आजवर मराठीत प्रसिद्ध झाली आहेत, परंतु ती सर्व प्रौढ भाषेंत असल्यामुळें सामान्य जनतेस समजण्यास कठीण. प्रस्तुत चरित्र सुगम असून तें सामान्य जनतेला उपयोगी पडेल असें मला वाटतें. थोर लोकांचीं चरित्रें हीं नेहमींच स्फूर्तिदायक असतात. विशेषत: तीं वाचल्यानें लहान मुलें व विद्यार्थी याच्या मनावर इष्ट तो परिणाम होतो. वास्तव सुगम भाषेंत लिहिलेलीं थोर विभूतींचीं चरित्रे जितकीं जास्त लिहिलीं जातील तितकीं पाहिजेच आहेत. या दृष्टीनें पहाता श्री. देशपाण्डे यांचा हा प्रथम प्रयत्न सर्वतोपरी अभिनंदनीय म्हटला पाहिजे.

पुणें ४
दि. २।५।१९५२.

प. कृ. गोडे
क्यूरेटर,
भांडारकर प्राच्यविद्या संशोधन मन्दिर.

— मुलांनो —

अेके दिवशी —

संध्याकाळचीं जेवणं झालीं आणि आम्हीं ओटीवर आलों. नेह-मींच्या रिवाजाप्रमाणं लहान लहान मुलं माझ्याभोंवती गोळा झालीं नि म्हणू लागलीं, 'दादा! गोष्ट सांग ना अेखादी.'

माझ्याजवळच्या गोष्टी म्हणजे रामाचा अक्षय अशा बाणाचा भाता थोडाच होता. सांगून सांगून माझ्याजवळच्या गोष्टी संपल्या होत्या व मीं आतां या मुलांना काय सांगावें याचा विचार करूं लागलों, तोंच एक गंमत आठवली.

जमलेल्या मुलांपैकीं प्रत्येकाला मी विचारलें कीं, मुलांनो, आज तुम्हीं घरीं काय जेवलांत ?

प्रभाकर म्हणाला, 'मीं भात खाल्ला' सुमन म्हणाली, 'मीं भाकरी खाल्ली.'

प्रत्येकाने जे जें आपण खाल्ले ते ते सांगितले.

मीं सहज म्हटलें, 'काय रे मुलानो! तुम्हाला ही भाकरी कोणी वाढली?'

'आईनें!' झटकन् सर्वांनी उत्तर दिलें.

मी म्हटले, 'भाकरी आईनें वाढली, कबूल. पण ती तुम्हाला मिळाली कुणामुळं नि कशी हें माहीत आहे का?'

मुलाना कांहीं सांगता आलं नाही, तेव्हा मीच म्हणालो, 'ऐका तर.'

'आपला तो रगू आहे ना? त्याचे वडील सदबा. नेहमी शेतावर जातात. असेच अनेक लोक कष्ट करतात, शेतावर जातात, सकाळ-पासून संध्याकाळपर्यंत राबतात, उन्हात घामानं थबथबतात, मेहनत मशागत करतात, नांगरतात, पेरतात, कोळपतात. शेतकऱ्याची कारभारीण उन्हातान्हातून रान तुडवीत येते. घरधन्याला चटणी—भाकर देते. शेतकऱ्याची गुडघ्याएवढी पोरही त्याला कामात थोडाफार हातभार लावतात. पिकाला खत घालतात. पाऊस पडताच जमीन हिरवी हिरवी होते. हळू हळू पिकं मोठीं होतात, तरी भांगलण कोळ-पण वगैरे शेतकऱ्याची मेहनत चालूच असते. मग पिकांना कणसं येतात. कणसात दाणे भरतात. योग्य वेळ येताच शेतकरी ती पिकं कापतात. कणसं खुडतात. शेतातच खळ करतात, खळ्यातून बैल व रूळ फिरवतात आणि दाणे विलग होतात, कणस, पिश्या विलग होतात. मळणीनंतर शेतकरी व त्याची बायको, लहान लहान पोरं देखील उफणूं लागतात मोत्यासारखे ते टपोरे दाणे!'

'आणि अिकडे आपले बाबा, दादा, सारे कामाला जातात. सन्ध्याकाळी येतात. तेही सर्व दिवसभर कष्ट करतात. पैसे आणतात आणि त्याचे धान्य घेअून घरी आअीजवळ देतात.'

'मग आअी काय करते? बाबाच्या गैरहजेरीत आपले सर्व काम आटोपून ती ते नीट पाखडते, दळते. दळून दळून तिच्या हाताला फोड देखील येतात. मग आअी आपल्याला भाकरी करून देते. आणि तेव्हा कुठे आपल्याला भाकरी खायला मिळते.'

'खरच का रे दादा?' मध्येच मुल म्हणाली, 'तर मग सारीच माणस आपल्याला भाकरी देतात म्हणायच आपल्यासाठी अितके लोक राबतात का?'

'हो तर! पण कुणी कुणा अेकट्यासाठी नाही राबत सारीच साऱ्यासाठी राबतात.'

'अगदी तसच आहे पहा आपल्या भारताच. आज आपला देश स्वतंत्र झाला आहे. आपले प्रधान नेहरू आहेत. त्याच्याच हातात आपल्या देशाची सारी सूत्र आहेत. पूर्वी आपले सूत्रधार अिग्रज असत. त्यावेळी आपण लिहावं काय, वाचाव काय, याच देखील स्वातंत्र्य नव्हत.'

'पण आजपर्यंत अनेक वीर पुत्रानी आपल्या सुखी ससाराच अुजाड वाळवट केलं. रक्ताच पाणी केल व स्वातंत्र्याला पाजल. मासाचं रक्त केलं नि ते या वृक्षाच्या मुळाशी घातल. ते या पिकाच्या मुळाशी ओतल.'

'अशा तऱ्हेनं आपल्याच भाऊबंदांच्या रक्तामांसावर पुष्ट झालेली स्वातंत्र्याची भाकरी म. गांधी, पं. नेहरू, सरदार वल्लभभाओी पटेल यांनी आपल्या पानांत वाढली आणि आज आपण ती मोठ्या आनंदानं मिटक्या मारून खात आहों.'

'पण ती भाकरी खात असतां आपल्या श्रमिकाची, की ज्यांनी कष्ट करून ही भाकरी बनविली त्याची आठवण नको का ठेवायला ?'

'आणि तशी जर आपण ठेवली नाही तर आपण कृतघ्न नाही का ठरणार ? केलेले अपकार आपण जाणत नाही असंच नाही का होणार ?'

'म्हणूनच आज मी तुम्हांला अेक गोष्ट सांगणार आहे. ही गोष्ट खूप मोठी आहे. ती गम्मत सांगण्यास बरेच दिवस लागतील. रोज रात्री याच वेळीं मी ती गोष्ट सांगत जाअीन. मी ज्याची गोष्ट सांगणार आहे ना, त्यानं जन्मभर आपल्या रक्ताचं पाणी आपल्या स्वातंत्र्याच्या मुळाशीं ओतलं आहे.

'त्याचं नाव—

विनायक दामोदर सावरकर'

— मूळवृत्तान्त व बालपण —

सामान्य गोष्टीच्या संबंधात सावरकराचे बालपण, तरुणपण, प्रौढपण ही सर्व अितर चार लोकासारखीच ठरतात. कारण सावरकर झाले तरी मनुष्यस्वभावाला पुष्कळ गोष्टीत सामान्यच आहेत. पण मनुष्याचे सामान्यत्व किंवा असामान्यत्व हे अशा गोष्टींवरून न ठरविता, काही अितर विशेष गोष्टींवरून ठरवावे लागते. अशा गोष्टी थोड्या पण त्याच महत्त्वाच्या असतात.

बालपणीच झालेली काव्यस्फूर्ति व काव्यशक्ति या गोष्टी सावरकरामध्यें असामान्य कोटींपैकी होत्या. अुत्कट देशभक्ति आणि स्वातंत्र्याच्या ध्येयाची निर्भय घोषणा करण्याचे धैर्य हा सावरकराच्या अल्पवयातलाच गुणविशेष ठरतो.

— साहित्यसम्राट केळकर. प्रस्तावना (सावरकर चरित्र)

कोंकणच तें! डोंगराळ आणि मागासलेला, पावसाळी आणि अेकलकोंडा प्रदेश! तेथे अर्जितावस्था ती कसची होणार? नशीब काढावयाचेच असेल तर या खडकाळ, अतराळ कोंकणी प्रदेशाचा त्याग करून जवळच असलेल्या देशावर जाअून काढले पाहिजे, हे पूर्ण पटल्यानें अनेक कोकणी कुटुबे देशावर आली. सावरकर कुटुब हेंही त्यातलेच अेक होय.

पूर्वी पेशवाअीच्या काळात सावरकर-कुटुबे चिपळूण तालुक्यातून गुहागर पेट्यातून देशावर आले. तेथें त्याना भगूरजवळील राहुरी हें गाव अिनाम मिळालें. तेथेंच त्यानी वस्ती केली.

पेशवाअींत त्यानी चागलाच विश्वास कमाविला होता. शेवटच्या लढाअीत दुसऱ्या बाजीरावाने आपले कुटुब विश्वासानं सावरकराच्या स्वाधीन केले होतें. या बाजीरावसाहेबाची पळपुटी धूळही सावरकराच्या या भगूर गावी लागली होती. त्यावेळी त्यानीं त्याच्या आवडीची हरभऱ्याची खमग अुसळ खाल्ली होती. सस्कृत विद्येच्या सन्मानार्थ त्याच्यापैकी अेका पूर्वजाला पालखीचा मानही पेशव्याकडून मिळाला होता.

सावरकर नाव का पडलें ?—

सावरकराच्या घराण्यास सावरकर हे नाव का पडले? काही म्हणा. माणसाची बुद्धि आडनावाचे संशोधन करण्यास नेहमीच धडपडत असते आणि काहीतरी ठोकताळा आख्यायिकाच्या रूपानें बसवून आपलें समाधान करीत असते.

रत्नागिरी जिल्ह्यात गुहागर पेट्यात पालशेत नावाचें अेक गांव आहे. त्या गावाशेजारी सांवरवाडी आहे. या सांवरवाडीत सावरीची

म्हणजे कापसाची झाडे आहेत. यामुळेच त्या वाडीला तसे नाव पडलें. सावरकर मुळचे येथलेच. म्हणून सावरवाडींतील ते सावरकर असे त्याच्या घराण्यास नाव पडले.

भगूर गाव —

सावरकराचे भगूर गाव पेशवाअीत श्रीमताचे आवडते स्थान होते. तेथील पाणी उत्तम असे. गावाबाहेर अेक पडकी वेस, महादेवाचे जुने देअूळ असा त्या गावचा बाहेरील थाट होता. तेथें खंडोबाची भव्य मूर्ति असून जवळ असलेल्या मठात पारिजातकाचे झाड डौलानें डुलत असे व सकाळीं शुभ्र फुलाचा सडा पसरीत असे. गावाजवळूनच दारणा नदीचें शात व स्वच्छ पाणी झुळझुळ वहात असे. याच गावात सावरकराचे हरभट नावाचे कोणीतरी पूर्वज येअून राहिले होते.

आअी, वडील —

दामोदरपत हे सावरकराच्या वडिलाचे नाव. दामोदरपताना महादेवराव नावाचे थोरले भाअू होते. त्याना बापूकाकाही म्हणत. दामोदरपताचे वडील त्याचे लहानपणीच वारल्यामुळे बापूकाकावरच संसाराचा भार पडला. बापूकाकानीच त्याचें सर्व लहानपण व शिक्षण केलें होतें. त्याचे लग्नही बापूकाकानींच करून दिले होते. असें जरी होते तरी नियमाला धरून पुढें या दोघात भाअूबदकी बरीच माजली. अितकी की, पुढें हें प्रकरण शब्दावरून गुद्यावरही येअू लागलें.

दामोदरपताचं शिक्षण मॅट्रिकपर्यंत झाले होते. त्याचा स्वभाव मानी, संकोची पण रागीट होता. तसेंच ते मोठे धार्मिक, शिस्तप्रीय व कडक टापटिपीचे होते.

दामोदरपंताच्या पत्नी म्हणजे सावरकरबंधूंच्या आओी राधाबाओी याही सालस, साध्या, देवभोळ्या, वत्सल, संसारदक्ष, पतीशी समरस होणाऱ्या आणि आनन्दी होत्या. त्यांना फळाफुलांची आवड फार असे. तीच आवड व तेच स्वभावविशेष पुढे त्यांच्या मुलांत अुतरले असल्यास नवल कसले ?

जन्म व बालपण—

राधाबाओींना प्रथम दोन मुले झाली, परंतु ती जगली नाहींत. तिसऱ्या खेपेस झालेलें मूलही जगेल की नाही याची त्यांना शंकाच वाटे. पण देवानें कृपा केली व पुढची चार मुले वाचली, अेवढच नव्हे तर जगात आपलं नाव कमावून खऱ्या अर्थानं जगली.

दामोदरपंतांचं हें तिसरं अपत्य म्हणजे गणेशपंत. गणेशपंताच्या म्हणजे बाबाच्या पाठीवर विनायक विनायकाच्या म्हणजेच तात्याच्या पाठीवर अेक मुलगी मैना आणि तिच्या पाठीवर नारायण अशी पुत्ररत्ने या जगात नव्यान अवतरली दामोदरपंतांना नारायणाच्या पाठीवरचे शेवटचे अपत्यही लाभलं नाही.

२८ मे १८८३ साली राधाबाओींच्या पोटीं विनायकाने जन्म घेतला. त्याचा जन्म भगूर येथेच झाला. विशेष योगायोग असा कीं, १८८३ सालातच आद्य क्रांतिकारक वासुदेव बळवंत अेडन येथील तुरुंगात मरण पावले. या वासुदेव बळवंतांनी आपला देश स्वतंत्र करण्या-साठी पुष्कळच हाल अपेष्टा सोसल्या होत्या आणि शेवटीं त्यांना मरणही तुरुंगात आले होते. त्यांची प्राणज्योत निमाली, पण तीच जणूं विनायकाच्या शरिरात शिरली आणि त्यामुळेच की काय विनायकानही

पुढे मोठमोठ्या धाडसी व कष्टप्रद चळवळी केल्या नि शत्रूला 'दे माय धरणी ठाय' करून सोडल.

बालपण —

विनायकाचे सारे बालपण 'भगूरा'तच गेलें. आओी तुळसीची पूजा करीत असता तिच्याजवळ बसाव, ती म्हणत असलेली सप्तपदी लक्ष देऊन अैकावी आणि आओीनें दिलेला दुधाचा प्रसाद गट्ट करून टाकावा हा त्याचा नित्यक्रमच होऊन बसला होता. पुढें जसें त्याला वाचायला येऊ लागलें त्यावेळी घरात सापडतील त्या जुन्या पोथ्या तो वाचू लागला. आपणही तशा काही लिहाव्या अस त्याला वाटू लागल. चार बरोबरीची पोर गोळा करावी, जवळच असलेल्या अंबराओीत जावं, मनसोक्त धुडगूस घालावा अशा आनंदात त्याचं बालपण निघून चालल होत.

शाळेत —

विनायकाच बालपण वाढत चालल तस त्यान शाळेंत जाण आवश्यक भासू लागल. तो शाळेत जाऊ लागला. शाळेंत गुरुजी ज शिकवीत ते तो मन लावून शिके. त्यान कधी तो चुकारपणा करीत नसे. शाळेत होणाऱ्या विषयाकडं त्याचं बारीक लक्ष असल्यान अेरवी शाळेच्या बाहेर त्याला अभ्यास करावा लागत नसे.

मग अेरवीचा वेळ हुदड्या घालण्यास सहजच सापडे. पण तो केवळ हुदड्याच घाली असें नाही. त्याही काळात आपण काहीतरी नवी विद्या शिकावी असं त्याला मनापासून वाटे.

या वयातच तो घोड्यावर बसायलाहि शिकला. पेशवाईपासून चालत आलेली तलवार घरीं होतीच. तलवारीचें त्यानें शिक्षण घेतले. रामलक्ष्मणाच्या कथा त्यान ऐकल्या होत्याच. आपणही तसच धनुष्य-बाण मारायला शिकाव असं त्याला वाटायला लागल. त्यान तीही विद्या आत्मसात करून सोडली.

बाबा–तात्यांची धनुर्विद्या

एकदा बाबा तरवारीचे वार खेळत होते आणि विनायक ते सफा-ईने चुकवून बाण सोडीत होता. बाण सोडला असं बाबाना भास-वाव आणि बाण तसाच धनुष्याला ठेवावा असं त्यान तीन चार वेळा तरी केलं. बाबाला वाटल विनायक काही बाण सोडीत नाही. म्हणून तो काहींसा बेसावध राहिला.

विनायकान हीच संधि साधली नि आपल्या धनुष्याचा बाण सोडून दिला. बाणच तो! आपल करायच काम त्यान फत्ते केल. बाबाचा हात रक्ताळला.

असा त्याचा खेळ चालू असताच त्यानं आपली शरीर–प्रकृती कमावण्याकडंही भरपूर लक्ष पुरविल. लहानपणापासूनच त्यानं शरि-राची योग्य ती काळजी घेतल्यामुळं पुढं त्याला मोठेपणीं अंदमानातल्या यमयातना सहन करता आल्या. एवढच नव्हे तर प्रत्यक्ष यमराजाशी झालेल्या झुजींतूनही तो शरीरसलामत सुटू शकला.

आई विना भिकारी —

असे दिवसामागून दिवस चालले होते. मुल आईच्या मायेखालीं वाढूं लागली होतीं. पण कठोर दैवाला हे पहावलें नाही. त्यानं

आओीच्या मायेच हे आवरण निष्ठूरपणें छिनावून घेतल आणि तीं मुल अफडया जगांत आओीविना कुडकुडत पडली.

आओी गेली. विनायकाची आओी कॉलऱ्याला बळी पडली. विनायक व त्याचीं लहानथोर भावंड भिकारी बनलीं. म्हणतात ना, 'स्वामी तिन्ही जगाचा आओीविना भिकारी'

यावेळीं त्याच वय फार तर नअू वर्षाच होत. धाकटा भाअू नारायण तर अवघा चारच वर्षाचा होता.

वडीलच आओी झाले —

आओी गेली म्हणून विनायकाच्या वडिलानी आपल्या मुलाचीं आबाळ होअू दिली नाही. दुसरं लग्न होण शक्य असूनही त्यानी तें केल नाही. कारण त्याना दिसत होत, दुसऱ्या लग्नानतर मुलाचीं पोटाची भूक भागेल पण मनाची नाही भागणार. मानवी मनाचा थाग मुळीच लागत नाही. भीष्मप्रतिज्ञा करूनही दुसऱ्या पत्नीच्या सहवासात या मुलाकड दुर्लक्ष होण अगदीच अशक्य नाहीं. म्हणूनच ते मुलाची आओी बनले. त्यानी मुलाना भरविले. आओीच्या प्रेमानं वाढविलं आणि बापाच्या कर्तव्यान शिकविल.

येसू वहिनी —

विनायकाच्या वडिलानी मुलाच संगोपन आओीप्रमाणेंच केलें. यातच त्यास विनायकाच्या वहिनीची जोड मिळाली. आओी गेल्यानतर १–२ वर्षातच बाबाचं लग्न झालं व घरात 'येसू वहिनी' पोकळ्या मनान वावरूं लागली.

सो. येसू वहिनी

आपल्या प्रखर पातिव्रत्यानें 'सती साध्वीचे' मानाचे स्थान कायमचें
मिळविणारी, लहान वयातच पति व मुलाप्रमाणे जतन केलेले
विनायकभावोजी, अदमानात खडी फोडणें, चक्की पिसणे, तेल
काढणें असल्या यमयातना राष्ट्रासाठी सोशीत असता,
विरहाश्रूंनी ओली झालेली आपली दिव्य नजर
अदमानाकडे लावून पति भेटीची आतुरतेने वाट
पहात धाकटा दीर विनायक व पति यांचे
मातृप्रेमाने सगोपनाचे कर्तव्य बजावणारी,
पण दीर्घद्वेषी सरकारच्या दुष्टवृत्तीमुळे
पतिविरहातच अंत पावलेली त्यागी,
कर्तव्यनिष्ठ वीर महिला,
बाबारावांची पत्नी.

विनायकची ही वहिनी स्वभावाने फार मायाळू होती. त्या घरात आल्यानंतर तिनं त्या भावडांना आओीची उणीव मुळीसुद्धा भासू दिली नाही. त्यांतल्या त्यात तिचा विनायकावर भारी जीव. बाळ व न माओी तिच्याहून लहान पडत. बाबा तर नवरदेवच. मग राहता राहिला विनायक. तोच तेवढा तिच्याबरोबरीचा.

विनायकही वहिनीशी मिसळून वागायचा. तो तिच्या खोड्या फार करी. नाना पक्षांचे नाना आवाज काढून तो साऱ्यांना स्तिमित करी. थोरांच्या हुबेहूब नकला करून हसता हसता मुरकुंडी वळवे. त्याच्या अंगी असलेल्या धैर्य, बोलकेपणा, चौकसपणा व लाघवीपणा या गुणांनी त्यानें आपल्या वहिनीवर चांगलीच छाप पाडली होती.

विनायकाच्या या वहिनीला लिहायवाचायला काही येत नव्हतें. विनायकला वाओीट वाटलें. त्याने वहिनीला आणि आपल्या लहानग्या बहिणीला लिहायवाचायला शिकविलें. लवकरच वहिनीची लिहिण्या-वाचण्यात चांगलीच प्रगति झाली. अितकी की, पुढें बाबा आणि विनायक अंदमानात तुरुंगात असताना त्यांच्या आठवणी तिने लिहून ठेवल्या त्या अगदी साध्या, सुटसुटीत व मधुर शब्दात लिहिलेल्या आहेत. कोणी अेखाद्या विद्वान विदुषीनेच त्या लिहून ठेवल्या नाहींत ना असें वाटल्यावाचून राहत नाही.

विनायकाच्या वहिनीचं विनायकाशी केवळ वहिनीचंच नातं नव्हतं, अगर बाबांशी बाबांच्या पत्नीचंच नव्हतें तर त्यांच्या कार्यां-तील विश्वासु मित्राचं, कर्तव्यदक्ष गुरुचंही होतं. जेव्हा हे दोघे बंधु कारागारात अडकले तेव्हा तिने अनेक महत्त्वाच्या गोष्टी बिनबोभाट

पार पाडल्या, म्हणून तेवढ्यावरच विझल्या नाहींतर आणखी केवढा हाहा:कार उडाला असता तें कल्पनेनं वर्णन करता येणार नाही.

विनायक वाचे काय ?

विनायकाच्या बालपणीं गावात केसरी, गुराखी, जगद्हितेच्छु अशीं वर्तमानपत्र येत दामोदरपंत त्याच्याकडून केसरी वाचून घेत. पुढे पुढें विनायकाला वाचनाची चागलीच गोडी लागली. तो स्वत वाची. बरोबरीच्या सवंगड्याना वाचून दाखवी. पेशव्याची बखर, निबंधमाला अशीं मोठीं मोठी पुस्तकेंही तो मनापासून वाची आणि स्वत: काही चुटके, काही कविता करी.

लहानपणापासूनच त्याच्या मनात अशा ब्रिटिशाविरुद्ध द्वेप पसरविणारी, चीड व आवेश उत्पन्न करणारी वर्तमानपत्रें येत असल्याने तेवढ्याशा चिमुकल्या वयातही त्याच्या मनात अिंग्रजाविषयीं तिरस्कार व द्वेष भरून राहिला. त्याला वाटू लागलं या परकी लोकाना हाकलून लावल पाहिजे आणि त्यासाठीं आपण स्वत: काहीतरी केलं पाहिजे.

आणि त्याचा स्वभावही सघटनाप्रीय. गावातीलच राणू शिंप्याची मुल राजा आणि परशु, गोपाळ कुलकर्णी, आठवल्याचा वासू ही आणि अितर काहीं मडळी त्याच्या कच्छपी लागली. विनायकासारख्या हुषार तल्लख नि देशप्रीय मुलाचा त्याच्या सवंगड्यावर परिणाम काय होअी तें त्यानेंच आपल्या आत्मचरित्रात लिहिलें आहे ते पाहणें चागलें. तो लिहितो—

" माझ्या वाचनाचा, संगतीचा, राजकीय आकांक्षाचा, राजकीय खेळाचा, अुत्सवाचा या सर्व मंडळीवर चिरस्थायी परिणाम होअून

तद्भावी तशा खेडवळ स्थितीत जो होणें दुर्घट होते, असा त्याच्या बुद्धीचा आणि शक्तीचा त्या त्या प्रमाणांत विकास झाल्यामुळे पुढच्या अभिनव भारताच्या प्रचंड चळवळींत प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षपणें आपला लहानमोठा भाग उचलण्याची त्याच्या मनात पूर्ण सिद्धता तेव्हा-पासूनच होत गेली."

नाशीकला—

विनायकाच्या मराठी पाच ईयत्ता पुऱ्या झाल्या. त्याला बारावे सरून तेरावें वर्ष लागले. आणि इंग्रजी शिकावयाला तो नाशिकला गेला. नाशिकला येण्यापूर्वीच त्याने घरी स्वतःच्या हिमतीनेच इंग्रजी दोन इयत्ताचा अभ्यास केला होता. नाशिकला जाताच तो शिवाजी-स्कूलमध्ये तिसरीत बसला व चार महिन्यानी चौथीत बसला.

संस्कारानंतर—

विनायक भगूरला असतानाच केसरीसारखी वर्तमानपत्र वाचून राष्ट्रीय विचारानं भारला होता. तशातच राष्ट्रीय वृत्तीच्या देशभक्तानीं चालविलेल्या शाळेतच त्यानं आपल नाव घातल. साहजीकच त्याचे राजकीय विचार व ध्येये पक्क होत चालली. मुळातच सोनें तशातच अग्नीचा सहवास. मग काय, बावनकशीच ठरायच!

नाशीकला विनायक आला तरी त्याचा मूळ स्वभाव काहीं बद-लला नव्हता. त्याची भाषा मोठी मिठास, चेहरा सुदर, नाजूक, ठसठसीत आणि सहज छाप पाडणारा त्यामुळें येथेही त्याला बरींच मित्रमंडळीं भेटली. विनायक शाळेंत आल्यानतर तेथील विद्यार्थ्यांत त्याच्या संस्कारानें अेक निराळीच प्रथा निर्माण झाली.

यापूर्वीचे विद्यार्थी चैनी व टवाळखोर आणि उथळ अभ्यासाचे असत. त्याने येताच ती परंपरा मोडून काढली नि विद्यार्थ्यांत राष्ट्राविषयीं प्रेम उत्पन्न करणं, चार चौघानी अेकत्र जमण, गुप्त खलबतं करण ही नवीन परंपरा विद्यार्थ्यात निर्माण केली.

स्वातंत्र्य शाहीर कवि गोविन्द

विनायकानें नाशिकात आपल्याभोंवती जे मित्रगण गोळा केले होते त्यात गोविन्द दरेकर हा एक मराठा तरुण प्रमुख होता. त्याची व विनायकाची ओळख होण्यापूर्वी रंगेल व छचोर मित्रात मिसळावं व लावण्यादि पाचकळ काव्य लिहाव वा गाव असा त्याचा कार्यक्रम होता. पण विनायकाच्या सहवासात त्याच्यात अेक विलक्षण क्रांति झाली. तमाशेथाटाचं वाङ्मय लिहायच त्यान सोडून दिल व देशप्रेमानं ओथबलेल काव्य तो लिहूं लागला.

वक्तृत्ववीर विनायक—

नाशीकला असताना विनायकान अनेक चढाओढींत भाग घेतला. त्यानें अभ्यासानें वक्तृत्वकला संपादिली होती. त्याच्या भाषणात वयाच्या मानाने फारच भारदस्तपणा, विचाराची परिप्लुतता, भाषामाधुर्य असे. त्यामुळे परीक्षकाना वाटे, हें व्याख्यान त्याचें स्वतःचें नसावें. त्यानें तें पाठ केलें असावें. आणि तसे ते बोलूनही दाखवीत व बक्षीस देण्यास खळखळ करीत. मानी विनायकाला हें मुळीच सहन होत नसे. अनेक अध्यक्षाशीं त्याची यामुळें चकमक उडे.

येथें असतांनाच त्यानें काहीं मित्राच्या सहाय्यानें राष्ट्रभक्तसमूह ही संस्था स्थापन केली. या संस्थेत राष्ट्रावरील प्रेमानें भारलेले, सुखाचा,

अवढेंच नव्हे तर सर्वस्वाचा होम करण्यास सिद्ध असलेले, पडेल तेव्हा व पडेल तें काम करावयास तयार असलेले साहसी व धोरणी सभासदच फार.

त्याच्या रात्रींच्यारात्री दरेकरच्या घरी गप्पा मारण्यांत, कारस्थानं करण्यात जात असत. लवकरच त्याच्या मित्रमंडळीची संख्या वाढली व त्याला त्यानें 'मित्रमेळा' हें नाव दिलें. या मेळ्यातर्फे पुण्यास गणेशोत्सवांत व शिवोत्सवात कार्यक्रम होत. निरनिराळीं पदें, स्वदेशीचा फटका, चाफेकराचा पोवाडा, बाजी, तानाजी याचा पोवाडा खड्या सुरात म्हणत व सारें पुणें मोहीत करत.

वडीलही गेले—

या व अशा दुय्यम शाळेतील गोष्टी चालू होत्या. विनायक आपले सारे अुद्योग व अुलाढाली सभाळून अेकेक अीयत्ता ओलाडीत होता. सर्व वर्षभर अितर अुलाढाली कराव्या आणि परीक्षेच्या आधी मात्र सतत जागून अभ्यास करावा व पास व्हाव आणि तेंही चागल्या रीतीनं हें फक्त विनायकालाच साधे. तो कुठल्याही अीयत्तेंत नापास झाला नाही.

विनायक व त्याचा थोरला भाअू बाबा याचें शालेय जीवन व्यवस्थित चालू होतें. पण त्याची आअी गेल्यापासून त्याच्यामागे दारिद्रय नि सकटे हात धुवून पाटीशी लागली होती. सुमारें १८९९ च्या सप्टेंबरमध्यें भगूर गावी प्लेगने कहर अुडवून दिला. प्लेग प्रातिबंधक सरकारी अुपाय फारच जालीम असल्यानें लोकाची अुदीर पडत असले तरी ते गुप्त ठेवण्याकडे प्रवृत्ती वळली होती. त्यामुळें तर प्लेगचे स्वरूप

भयंकरच झालें होतें. याच साथींत दामोदरपंत प्लेगनें पछाडले व शेवटीं त्याच महिन्याच्या ९ तारखेस त्याचें देहावसान झालें.

पण केवळ वडिलांचा बळी घेऊनच प्लेगचें समाधान झालें नाहीं. त्यांचे चुलते बापूकाकानाही त्याने अचुकपणें उचललें. लहानग्या बाळालाही प्लेगनें पछाडलें. घरी वडील माणूस कोणीच नाहीं. हींच अेवढी ४ कच्चीबच्चीं. जवळ राहाण्यास कोणी नाहीं, स्मशानभूमीत भोंवतीं जळणाऱ्या प्रेताच्या प्रकाशात तेथील पडक्या देवालयांत वास्तव्य. वडील भावजय सौ. येसूबाअी व तें बंधुद्वय आपल्या आसन्नमरण धाकट्या लाडक्या भावाची अशा बिकट परिस्थितींत शुश्रूषा करीत आहेत व जवळच अेक अभिमानी कुत्रें त्या भयंकर काळरात्री त्यांचे सोबतीस आहे, अशा स्थितीत तेथें राहणें धोक्याचं बनलं म्हणून ती भावंड नाशीकला आलीं.

बाळ तापानं फणफणलेला. त्याची अवस्था फारच बिकट झालेली, साऱ्याच्या तोंडचं पाणी पळालं होतं. त्याला हॉस्पिटलमध्यें ठेवण्यात आलं व त्याच्या सेवेस स्वत: बाबा तेथें राहिले.

बाबाच्या सेवेनें देवाला दया आली व बाळला बरें वाटूं लागलें. पण बाबाच त्या रोगानें आजारी पडले; तरी पुढें त्यानाही बरें वाटूं लागलें. दैवाने खैरच केली म्हणायची.

यावेळी —

अिकडे प्लेगच्या वणव्यांत सावरकरांची लहान लहान मुलं होरपळून निघत आहेत तों तिकड भगूरला काय झालं?

त्याच्या घरातून राधाबाओीच्या मृत्यूपासूनच लक्ष्मीनें काढता पाय घेतला होता. पण प्लेगच्या सहारात सावरकर कुटुंबाची वाताहात झाली हे पाहून त्याच्या घरातील सर्व चीजवस्तु लंबा झाली. भाडीकुडी, कागदपत्र सारेच गडप झालें. एवढेंच नव्हे तर पुढें जेव्हा बाबा घरची व्यवस्था पहावयास आले त्यावेळेस त्याच्या भोळेपणाचा व भाबडेपणाचा फायदा घेऊन काहींनी त्याजकडून पैसेही अकळले आणि तेलही गेलें तूपही गेलें, हाती धुपाटणे म्हणजे दारिद्र्य मात्र राहिले. त्यामुळे बाबाना दुष्काळी कामावर नोकरीही धरावी लागली. घरी खायला काही नसावयाचेच. आवश्यक वस्तुसुद्धा लाभावयाच्या नाहीत.

तरीसुद्धा विनायकास याची थोडीसुद्धा झळ पोंचूं नये म्हणून बाबा पति—पत्नि फार जपत असत. प्रसगी स्वतःच्या पोटास चिमटाही घेत. पण शक्यतो विनायकास कळू देत नसत. पण अेखादेवेळेस हें बिंग बाहेर पडेच. मग बाबा येसूवहिनीवर सतापत, पण ती तरी काय करील बिचारी ? वस्तू तर आवश्यक असावयाची आणि प्रतिकूल परिस्थितिमुळे बाबाना ती वेळेवर आणून देता यावयाची नाही. मग विनायकानें विचारल्यास त्याला काय बरे सागावयाचें ?

चाफेकर बंधू—

अशी अेकंदर स्थिति होती, तरी जगाच्या अितर धामधुमी चालूच होत्या. अिकडे प्लेगनें लोक चिलटासारखे मरून पडत होते. भुकेनें तडफडत होते. तशातच हिंदुस्थानच्या राज्ञीपणाचा शिक्का बसलेल्या व्हिक्टोरिया राणीचा हिरकमहोत्सव साजरा करण्याची सरकारी आज्ञा सुटली.

याचवेळीं सुशिक्षितावर व वर्तमानपत्रावर अनेक जाचक बंधनं घातली होती. याची विलक्षण चीड येऊन पुण्यास गणेशखिंडीच्या रस्त्यावर दामोदरपंत व बाळकृष्णपंत चाफेकरांनी रॅंड व ऑयर्स्ट या दोन गोऱ्या साहेबाचा २२-६-१८९७ रोजी खून केला.

पुढें लवकरच ते सापडले या खटल्याशी टिळकाचा बादरायण संबंध जोडून त्याच्यावर सरकारनें राजद्रोहाचा खटला भरला. नातूबंधूंना तुरुगात टाकलें. खटला चालू झाला लोकमान्याची गीता हातीं धरून चाफेकर फांशी गेले.

याचवेळीं आणखी अेक विशेष गोष्ट झाली आणि ती ही की, ज्या द्रवीडबंधूनीं हा कट फोडला त्याचाही मागें राहिलेल्या चाफेकर, रानड्यानी खून करून भावी फितुरांस दहशत बसविली. पुढे त्याना तुरुगात ढकललें. तेथेंही फौजदाराच्या अुर्मट अुत्तरानी चिडून त्यावर व ब्रुअीनवर पिस्तुल झाडले व अखेर चाफेकर, रानडे, साठये ही त्रयी फासावर लटकली.

अशा या घटना विनायकाच्या भोंवती घडत होत्या. देशात ब्रिटिश सरकारनें माजविलेला अत्याचार, चाफेकर बधूसारखे धडाडीचे देशवीर, त्यांचे ते हृदयास भिडणारे, काळजास हात घालणारे जबाब, नवे नवे निर्बंध घालून दडपू पाहणारे हुकूम यानी त्याच्या बालमनावर विलक्षण परिणाम झाला आणि त्या भरात त्यानें ठरविलें कीं—

'स्वदेशाच्या छळाचा सूड घेऊन चाफेकर फांसावर चढले.
त्याच्या प्राणज्योतीनें जातां जाता चेतविलेली शत्रुंजयवृत्ती,

यज्ञकुडांत समिधेमागून समिधा टाकून अशीच भडकावीत नेणे असेल तर त्याचें दायित्त्व आपल्यावरही पडत आहे.'

विनायक–चतुर्भुज झाला

चाफेकराच्या प्राणज्योतीने विझता विझता विनायकाची देशप्रेमाची ज्योत पेटवून दिली. देशाचें 'स्वातंत्र्य परत मिळविण्यासाठीं सशस्त्र क्रांतीचा केतु अभारून मारता मारता मरेतो झुंजण्याची' त्यानें प्रतिज्ञा केली; तरी त्याचें शिक्षण थांबलें नाहीं. १९०१ साली तो मॅट्रिक अुत्तीर्ण झाला.

त्यानें स्थापन केलेल्या मित्रमेळा, अभिनव भारत या संघटना बाळसे धरू लागल्या. विनायक मॅट्रिक झाला त्याच साली जव्हारचे कारभारी भाअूसाहेब चिपळूणकर याच्या 'यमूताअी' नावाच्या मुलीशीं त्याचा विवाह झाला आणि त्याच्या सहाय्याने कॉलेजला जाण्याच्या दृष्टीनें त्याचे घरी, मित्रमंडळीत वारे वाहूं लागलें.

— फर्ग्यूसन कॉलेजांत —

नाशीक जिल्ह्याच्या मर्यादित क्षेत्रातच आपण आजवर कार्य करीत होतों, परंतु आपल्या मित्रमेळ्याची उच्च तत्त्वें महाराष्ट्रांतील तरुणाच्या मनावर बिंबवण्याकरिता मी पुण्यास फर्ग्यूसन कॉलेजमध्यें जात आहे. पुण्याच्या कॉलेजमध्यें महाराष्ट्रांतील निवडक बुद्धिमान नवयुवकांची मनें जर मी आपल्या ध्येयाने भारू शकलो, तर ते जेव्हा आपापल्या जिल्ह्यात व शहरोशहरांत जातील, तेव्हा या ध्येयाची ज्वाला घेऊनच ते अवघा महाराष्ट्र चेतवू शकतील, यामुळें सर्व महाराष्ट्रास अल्पावधीत मी इष्ट तें वळण लावूं शकेन. या माझ्या आकांक्षा मी पूर्ण करण्याचा कसून प्रयत्न करीन.

त्यांच्या या चळवळीकडे प्रथमवर्षी अध्यापकवर्ग संशय दृष्टीनें पाहूं लागला, दुसऱ्या वर्षी त्याच्या हृदयात या आंदोलनामुळें भय निर्माण झालें, तृतीय वर्षी भयाचें स्थान द्वेषानें

पटकावलें व चवथे वर्षी तर त्याच्या द्वेपाग्नीस क्रोधाचें अिंधन मिळाल्यामुळें, अध्यापकाच्या रागाच्या होळीत सावरकर संघाचे विद्यार्थी भस्मसात होतात कीं काय अशीच जणो पाळी आली.

— श्री. भोपेकृत ' सावरकर जीवन चरित्र '

कॉलेजात प्रवेश करण्यापूर्वीच विनायकाचें ध्येय निश्चित झाले होतें. ' देशस्वातंत्र्य हें त्याच्या जीवनाचें ध्येय व सशस्त्र क्रान्ति हा त्याचा ध्येयप्राप्तीचा मार्ग ' ठरला होता. त्यामुळें कॉलेज प्रवेशानतर त्याच्यात नवीन असा बदल होण्याच कारण नव्हतं. अुलट त्यानें अंगिकारलेल्या कार्यात त्याला नवीन रक्ताचे व आपल्या ध्येयास जुळणारे सहकारी हवे असल्याने तो त्या दृष्टीनें कॉलेजमध्यें वावरू लागला व तरुणाची देशभक्तिप्रीय व त्यागप्रीय संघटना उभारण्याच्या कामी त्याला भरपूर यश आलें.

कॉलेज शिक्षणास पुण्यास येताच विनायकाची कार्याची चक्रं जोरात चालू झालीं. लो. टिळक व शिवरामपंत परांजपे याजकडे त्याचें येणे जाणे सुरू झालें. लो. टिळक तरुणास सबूरीचा व सावधगिरीचा अिशारा देत; पण त्याचा अुत्साह खचू देत नसत. पराजपे अशा क्रातिप्रवण तरुणास अुत्तेजनच देत. परांजप्याच्या मुलाशी—कृष्णरावाशीं—त्याची गाढ मैत्री जडली.

कॉलेजमध्यें असताना विनायकानें जर डोळे दिपविणारें कोणतें कार्य केलें असेल तर परदेशी कपड्यांची होळी करण्याचे. या होळीस टिळकाचा, पराजप्याचा भरपूर पाठिंबा होता. अेवढेंच नव्हे तर ते

त्यात अघड अघड सामीलही होते. अेका छकड्यांत त्यानीं विदेशी कपडे भरले. त्यांवर गुलाल अुधळला. वाजत गाजत ही विदेशी कपड्यांची प्रेतयात्रा मंडअीपासून निघाली व लकडी पुलाजवळील अेका शेतांत अुतरवून आणि रचून त्याची होळी करून पेटविली. होळी धडाडू लागली. टिळकानी व परांजप्यानी व्याख्यानें दिली. टिळकानी सुचविल्याप्रमाणें होळी करावयाचीच तर पोरकट दिसता कामा नये, याची त्यानें प्रथमपासूनच खबरदारी घेतली.

विनायकाने विदेशी कपड्याची होळी केली खरें, पण त्यामुळें त्याजवर कॉलेजच्या चालकाची अितराजी झाली. त्यावेळचे प्रिन्सिपॉल रॅंग्लर पराजपे यानी त्याला दहा रुपये दंडाची व कॉलेजचे वसतीगृह सोडण्याची शिक्षा फर्माविली. विनायकानें त्याप्रमाणें वसतिगृह सोडलें आणि विद्यार्थ्यांनीं स्वत. वर्गणी करून निधि जमविला. त्यातील दहा रुपयाचा दण्ड भरला व बाकीचा पैसा विनायकानें 'पैसा फंडा' स देअून टाकला.

विनायकास कॉलेज चालकानी दंडाची व वसतिगृहातून हकालपट्टीची शिक्षा दिल्यानें टिळकाना संताप आला. त्याग व देशप्रेम यातून निर्माण झालेल्या कॉलेजच्या चालकानीं केवळ दीडदमडीच्या सरकारी दानाला बळी पडून स्वाभिमानी व तेजस्वी विद्यार्थ्याला ही शिक्षा देअून आपल्या अुज्ज्वल परपरेस चालकानीं पायाखाली तुडविलें. सात्विक संतापाच्या भरांत केसरीतून त्यांनी त्यांजवर खरमरीत टीका केली व स्पष्टपणें बजावलें, 'हे आमचे गुरुच नव्हेत.'

कॉलेजमधील सहकारी—

येथेंही नाशीकप्रमाणेच विनायकाला नवीन व कार्यकुशल सहकारी लाभले. बाबा खापर्डे डेक्कन कॉलेजात शिकत होते. आचार्य कालेलकराशीही याचवेळीं त्याची मैत्री जडली. निरनिराळ्या कॉलेजात त्याचं मित्रमंडळ विखुरलं होतं. त्या सर्वांनी अेकत्र जमून विचार ठरविण्यासाठीं साप्ताहिक बैठकी सुरू केल्या. पर्वतीच्या मागील बाजूस टेकडी आहे, त्या घळींतून त्याच्या गुप्त सभा व बैठकी भरूं लागल्या. कॉलेजांत बरीच धुंडाअी माजून राहिली. प्रत्येक क्षेत्राचा तो राजकीय दृष्ट्या फायदा करून घेअूं लागला. प्राध्यापक वर्गाकडून शाबासकी, क्वचित्प्रसगीं 'कानपिचक्या' ही घेअू लागला. हस्तलिखित मासिकातून देशभक्तीपूर्ण लेख व काव्यें तो लिहू लागला.

जगात काय चालले होतें? —

पुण्यात या घडामोडी चालू होत्या तेव्हा अेवढ्या मोठ्या अफाट जगातही काहीतरी उलथापालथ सुरू असलीच पाहिजे. तशातच जगातील कानाकोपरा हुडकून काढणारी नि ओरड करणारीं वर्तमानपत्र याचा सुळसुळाट झालेला. बारीक सारीक गोष्टी देखील चोहोंकडे तात्काळ पसरत.

खुद्द हिंदुस्थानातच अिंग्रजानी प्रजेला नि:शस्त्र करून दुबळं केलं होतं, आमीष दाखवून भाळविलं होत, लाचेनं स्वार्थांध बनविल होतं, नवनवीन बंधनानीं जखडून टाकल होत. विद्यार्थ्यांनी राजकारणात भाग घ्यावयाचा नाही. नव्हे नव्हे, अेखाद्या राष्ट्रीय पुढाऱ्याच्या सभेलाही हजर रहावयाचें नाही असा कायदा करून नवशिक्षिताच्या

महत्त्वाकांक्षाचा खुडा चालविला. होता. अिलबर्ट बील मागें घ्यावयाला लाअून न्यायालयांत देखील गोरा व काळा हा भेद अभंग व अभेद्य राखला होता. केट्टा बलुचिस्तानास जोडला होता. १८९५ मध्यें चित्रळ प्रकरण उपस्थित करून हिंदुस्थानच्या सरहद्दी बळकट केल्या होत्या व रशियाचा धोका शक्यतों कमी करण्याची आणि आपल्या हिंदुस्थानातील साम्राज्यास 'स्थीरता' आणण्याची त्याची कोशीस चालू होती. त्यातच बंगालच्या फाळणीनें बंगाल्याच्या काळजावरच सुरी चालविणाऱ्या कर्झनची नेमणूक व्हाअीसरॉय म्हणून केली होती. राज्यकारभारात होताहोअीतों सुशिक्षितांना प्रवेश द्यावयाचा नाही हें अिंग्रजानी आधींपासूनच ठरविलं होत

या सर्वांतून काहीतरी आपल्यास मिळावें म्हणून चार सुशिक्षित मडळींनी 'अिंडियन नॅशनल कॉंग्रेस' स्थापन केली होती व तिचे राज्यकारभारात अधिकार मिळविण्याचे सनदशीर प्रयत्न चालले होते. पण या मिळमिळीत भीक मागण्याला सरकार मुळीच भीक घालत नसल्यानें त्याला यश येत नव्हते. अुलट प्रजेवर अत्याचार अधिक सुरू झाले होते. दडपशाहीचा वरवटा सर्वत्र फिरूं लागला होता. त्यामुळे प्रजा सन्त्रस्त झालीच होती. त्यातच काहीसा आत्मविश्वास निर्माण व्हावा म्हणून पोषक अशाच घटनाही घडत होत्या.

ॲबिसिनियासारख्या छोट्या व निर्बल राष्ट्रानें अिटलीसारख्या बलाढ्य व शस्त्रसंपन्न राष्ट्राचा मोड केला. मागासलेले बोअर! पण त्यानीं देखील अिंग्रजाविरुद्ध अुठावणी केली. त्यांत त्याचा पराभव झाला खरें, पण त्यांनी टक्कर दिली हेंही तितकेंच खरें. चीनमध्यें

बॉक्सरी गुप्त संघटनेनें पेकिंगवर उघड उघड हल्ला चढविला. १९०२ मध्यें अिंग्रजाना आशियांतील अेका बुटक्या व छोट्या अशा जपान राष्ट्राशी तह करावा लागला. रशियात झारशाहीविरुद्ध जोराचा असंतोष माजला होता व झारशाही अुलथून पाडण्याचे यशस्वी गुप्त व अुघड कट व प्रयत्न चालू होते. यापूर्वी फ्रेंच लोकानीं फ्रेंचावर जुलूम करणारी–लुअीची जुलमी राजवट अुलथून टाकली होती. अेवढेंच नव्हे तर सर्वच्या सर्व लुअी कुटुंबाचा फडशा अुडविला होता. अमेरिकेनें तर ब्रिटिशाशी झगडून स्वातंत्र्य संपादन केलेंच होतें. जी अमेरिका आज अेवढया अुच्च पदाला आली ती ब्रिटिशाची अेके-काळी बटीक होती हें आज कुणाला खरेंसुद्धा वाटणार नाही.

अन् अशा घटना का घडत होत्या? अेकमेकात स्पर्धा माजून राहिलेलीं राष्ट्रें अशी धुसफुसत असलेल्या छोट्या देशाना शस्त्रास्त्राची व पैशाची मदत करून हाताशीं धरत.

सशस्त्र क्रांतीकडे कल —

मग आपणही अुठावणी केल्यास कोणी राष्ट्र मदत करील काय? आपल्याला शस्त्र मिळविता येतील काय? आपण बऱ्याच मोठ्या प्रमाणात अिंग्रजी सरकारविरुद्ध बंड अुभारूं शकूं काय? या व अशा प्रकारच्या अनेक विचारानीं विनायकाच्या मनात थैमान घातलं व त्याचं मन अुघड अुघड सशस्त्र क्रांतीकडे वळल. सशस्त्र क्रांति म्हटल्यावर ती प्रकट करता येत नाही. ती लपून छपूनच करावी लागते. यासाठीं त्यानें गुप्त संघटना स्थापन केल्या. या संघटनेचीं पाळंमुळं खोलवर रुजली होतीं. या संस्थेस 'अभिनव भारता'चें फार

मोठें भव्य नि अुदात्त स्वरूप प्राप्त झालें. पुढे पुढें विनायक लंडनमध्यें बॅरिस्टरीचा अभ्यास करीत असता तेथें या अभिनव भारतातील सदस्यानी देशभर क्रातीचा अुठाव केला होता. परदेशातून शस्त्रास्त्राची आवक, जहरी वाङ्मयाचा प्रसार, अिंग्रज अधिकाऱ्याचे खून, बॉम्बचे कारखाने याच्या ज्वाला साऱ्या अिंग्रज देशाला चाटू लागल्या होत्या त्याच्या वेदना त्याना अितक्या असह्य होअूं लागल्या की त्याचे पडसाद ब्रिटिश पार्लमेंटमध्यें वरचेवर अुमटूं लागले.

शारिरीक व बौद्धिक विकास —

अशा या धावपळीच्या काळात विनायकाची लेखणी आणि वाणी आपलं काम करतच होती. पूर्वीप्रमाणें भारदस्त ग्रथाचें वाचनही चालूच होतें. या काळात त्याचा शारिरीक नि बौद्धिक विकास चांगलाच झाला.

पदवी परीक्षा —

आतां विनायकाची बी. अे. ची परीक्षा जवळ येअून ठेपली. बरोबरीचे मित्र व तो झटून अभ्यास करू लागला. परीक्षा दोन महिन्यावर आली तरी अभ्यासास हात लागला नव्हता आणि आतांचा तर हा निर्वाणीचा व अिभ्रतीचा प्रश्न होता.

नसत्या फंदात पडणारीं पोर अभ्यासात नेहमीच 'ढ' असतात. तीं कधीच चागल्या गुणांनीं पास होत नाहीत व पालकाचें नुकसान करीत असतात, असा लोकांत अेक प्रवाद निर्माण झाला होता व तो खराही होता. तो डाग आपल्या सहवासांतील कोणाही विद्यार्थ्यास लागतां कामा नये यावर त्याचा फार कटाक्ष असे.

म्हणूनच त्यानें प्रसंगी शाळा बुडवूनही अभ्यास केला व शेवटी बी. अे.च्या परीक्षेत यशही मिळविले दरम्यानच्या काळांत त्यानें मुंबअीस जाअून अेल्. अेल्. बी. च्या परीक्षा दिल्या होत्या व त्यांतही तो यशस्वी झाला होता. यावेळी त्याच्या संघटनेंत आज आपल्या मुंबअी प्रान्ताचे मुख्य प्रधान असलेले बाळासाहेब खेर सामील झाले होते.

पुढें काय ?—

बी. अे. झाल्यानंतर आता पुढे काय, असा प्रश्न विनायकापुढें अुभा राहिला, पण तोही अकस्मात सुटला. लंडनमध्यें असलेल्या श्यामजी कृष्णवर्मांचे लो. टिळकांना अेक पत्र आले. त्यात त्यांनी लिहिलं होत कीं, 'आम्ही परदेशी शिकावयास येणाऱ्या विद्यार्थ्यांस शिष्यवृत्त्या द्यावयाच्या ठरविल्या आहेत. विद्यार्थी राष्ट्राभिमानी हवा. आपल्या माहितीच्या योग्य अशा विद्यार्थ्यांची नावें कळवा.'

श्यामजींचे मित्र राणा यांनी या तीन शिष्यवृत्त्या ठेवल्या होत्या. पैकी अेक राणाप्रताप, दुसरी राष्ट्रीय मुसलमान विद्यार्थ्यांसाठी व तिसरी शिवाजी शिष्यवृत्ति.

टिळकांच्या शिफारसीनें विनायकाला शिवाजी शिष्यवृत्ति मिळाली. अेवढी शिष्यवृत्ति लंडनमध्ये राहून अभ्यास करण्यास अपुरी होती. म्हणून विनायक आपले सासरे भाअूसाहेब चिपळूणकरांस भेटला.

भाअूसाहेबांचं आपल्या जावयावर प्रेम फार. अेवढ्या लहान वयात त्याचें नाव सर्वतोमुखी झाले होतें. वर्तमानपत्रातून त्याचें लिखाण प्रसिद्ध होअू लागले होते. मुंबअीच्या विहारी पत्रांतील त्याच्या लिखाणानें सर्व भारतभर त्याचं नाव दुमदुमूं लागलं होतं. अशा जांवया-

बद्दल त्यांना अभिमान का न वाटावा? त्यांनीं अिंग्लंडच्या अितर खर्चाची जबाबदारी आपल्या शिरावर घेतली. आपला दुसराच मुलगा असं समजून त्यांनी त्याला सहाय्य केलं. त्यावेळीं त्याना काय वाटत असेल बरें?

सुखस्वप्नाचें बुडबुडे

आपला जावअी नाणावलेला बॅरिस्टर होअून येअील. खोऱ्यानें पैसा मिळवील. कदाचित जव्हारचा दिवाणही होअील आणि माझी मुलगी यमू सुखान ससार करील. त्याचा तो संसार डोळे भरून पाहता पाहता मला कोण धन्यता वाटेल! आपली यमू भाग्याची म्हणून तिला हा विनायक 'पति' म्हणून प्राप्त झाला.

पण त्यांना काय कल्पना की, यमूच आयुष्य खडतर तपश्चर्येत, हालात जाणार आहे तें? आता विनायक परत येअील तो बॅरिस्टर होअून, जव्हारचा दिवाण म्हणून येणार नाही, तर तो एक 'भयंकर' राजकीय कैदी म्हणून येणार व जन्मभर तुरुगात खितपत पडणार आणि आपल्या यमूस अेकाकी योगिनी जीवन कंठावे लागणार याची त्याना पुसट तरी कल्पना आली असेल का?

— लंडनमध्यें —

गोदावरीच्या काठावर जितक्या निर्भयतेनें स्वातंत्र्य वीर सावरकरांनीं भारतीय स्वातंत्र्याचा जयघोष केला तितक्याच निर्भयतेनें टेम्स नदीच्या काठीही भर लंडनमध्यें त्यानीं त्या स्वातंत्र्याचा डंका गाजविला.

वि. श्री. जोशी. बॅ. सावरकर १९०८ व १९३८.

पण त्याना (सावरकरांना) सिव्हिल सर्व्हंट होण्याकरिता विलायतेला जावयाचें नव्हतें, तर तिकडे जाऊन हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्याच्या मतप्रसाराचा अेक नवा अड्डा किंवा आखाडा हिंदी तरुणामध्यें निर्माण करावयाचा होता!

— न. चिं. केळकर. प्रस्तावना (सावरकर चरित्र.)

विनायकानें प्राथमिक शिक्षण भगूरला, दुय्यम शिक्षण नाशीकला नि अुच्च शिक्षण पुण्याला फर्ग्युसनमध्यें संपविलें. ज्या ज्या ठिकाणीं

मॅडम कामा

पॅरीसमध्ये प्रसिद्ध होणाऱ्या क्रांतिकारकाच्या 'वंदेमातरम्' या पत्राच्या क्रांतिकारक संपादिका, सावरकरांच्या अभिनव भारताच्या प्रत्येक कार्यात धडाडीने पाऊल टाकणाऱ्या व जर्मनीमधील आंतरराष्ट्रीय सोशॅलिस्ट कॉंग्रेसमध्यें भारताच्या राष्ट्रध्वज अभिमानानें फडकविणाऱ्या व त्यास अभिवादन करण्यास सर्व राष्ट्रांच्या प्रतिनिधींस हुकमी आवाजात बजाविणाऱ्या पारशी विदुषी !

तो गेला तेथें तेथें त्यानें आपले मित्र जमविले व सघटित करून ठेवले. त्याने जमविलेले मित्र हे कार्याच्या तळमळीनं भारलेले, देशप्रेमानें अुचबळलेले होते. विनायकाच्या गैरहजेरीत देखील त्यानी घेतलेल्या प्रतिज्ञेप्रमाणें भारतात ब्रिटिशांविरुद्ध अेकच रान अुठविलें व त्याना 'त्राही भगवान' करून सोडलें.

लंडनला आला —

ज्या मित्राच्या सान्निध्यांत गेली काही वर्षं आनदात आणि अलाढालीत घालविली, ज्या मित्रांच्या सहाय्यान 'राष्ट्रभक्त समूहा'चे बीज रुजविलें, राष्ट्रभक्तसमूहाला 'मित्रमेळ्या'च्या रोपट्याचें स्वरूप आणलें व ज्या मित्राच्या सहाय्यानें त्या रोपटयाला 'अभिनव भारता'च्या विशाल वृक्षाचे स्वरूप दिले, त्या मित्राना त्या वृक्षाच्या जोपासनेसंबधीं योग्य त्या जबाबदारीच्या सूचना देअून व त्याचा अश्रुपूर्ण नयनानी निरोप घेअून विनायक 'पर्शिया' बोटीने १९०६ ला लंडनला येअून पोहोचला.

पं. श्यामजी कृष्णवर्मा, राणा आणि मॅडम कामा —

विनायक लंडनला येण्यापूर्वींच पं. श्यामजी कृष्णवर्मानी बुद्धिमान, अुत्साही व त्यागी तरुणाचें मण्डळ जमा केलें होतें. १९-५ साली अिंडयन होमरूल सोसायटी स्थापून तिच्या विद्यमाने अिंडियन सोशियालिस्ट मासिक सुरू केलें. त्याच साली लंडनमध्यें येणाऱ्या हिंदी राष्ट्रीय तरुण विद्यार्थ्यांची राहण्याची सोय व्हावी म्हणून अिंडिया हाअूस नावाचें वसतीगृह स्थापन केले. श्यामजींच्या सहकार्याला राणा

व मॅडम कामा आणि अितरही काही हिंदी कार्यकर्ते धावून आले. राणानीं हिंदी विद्यार्थ्यांसाठीं शिष्यवृत्त्या ठेवल्या तर श्रीमति कामानीं जर्मनीमध्यें जागतिक समाजवादी परिषदेमध्यें भारताचें राष्ट्रीय निशाण म्हणून सूर्यकमलांकित तिरंगीध्वज फडकाविला. त्यावेळेस श्रीमति कामानीं ओजस्वी अुद्गार काढले की, ' हें पहा भारतीय स्वातंत्र्याचें निशाण हिंदी युवकाच्या हौतात्म्याच्या रक्ताने ते आधींच पवित्र झालेले आहे. लोक हो ! अुठा आणि अभिनव भारताच्या या ध्वजाला प्रणाम करा ! ' अमेरिका, जर्मनी, आयर्लंड, फ्रान्स वगैरे युरोपातील प्रमुख राष्ट्रातील प्रमुख वर्तमानपत्रातून व मासिकातून हिंदुस्थानविषयक लेख लिहून श्यामजींनी व पॅरीसमधील आपल्या ' वंदेमातरम् ' पत्रामधून ज्वलंत लेख लिहून कामानी त्या राष्ट्राचें लक्ष वेधले होतें.

अेवढ्या सर्व अनुकूल परिस्थितीने भुसभुशीत झालेल्या जमिनींत विनायकाचें कार्याचे बीज पडताच त्यास अंकूर फुटून थोडक्याच काळात मोठ्या वृक्षाचे स्वरूप आलें असल्यास नवल कसचें ?

हालचाल —

विनायक लंडनला आला. त्याचे पहिले कांहीं दिवस स्वतःची व्यवस्था लावण्यात गेले. सर्व व्यवस्था टाकठीक झाल्यानन्तर त्यानें आपल्या आवडीच्या कार्यास सुरवात केली.

डोळे उघडे ठेअून तो समोंवार घडणाऱ्या घटनाकडे पाहू लागला. पार्लमेंटमध्यें होणारीं भारतमंत्री व सभासद यांची भारताविषयींचीं प्रश्नोत्तरें, तेथील प्रमुख वर्तमानपत्रातून भारतातील घटनावरील होणारे

प्रखर हल्ले व ते परतवून लावण्यास विनायकानें केलेले प्रतिहल्ले यांचें सविस्तर विवेचन तो नियमितपणें काळ पत्रांतून प्रसिद्ध करूं लागला. त्याचीं तीं 'लंडनचीं बातमीपत्रें' वाचून अनेक तरुणांचें रक्त सळसळें.

स्वतंत्र राष्ट्रांशीं संबंध—

अिकडे लंडनचीं अितिवृत्तें विनायक भारतास सादर करत होता, तर तिकडे निरनिराळ्या प्रमुख राष्ट्रांतील प्रमुख वर्तमानपत्रांतून भारतांतील ब्रिटिशांच्या जुलमाचीं जळजळीत वर्णनें करीत होता. अेवढेंच नव्हे तर ही जुलमी राजवट नाहींशी करण्यासाठीं भारतांतील तरुण किती हाल सोशीत आहेत, कशीं दिव्यें करीत आहेत याचेंही हृदय पिळवटणारें वर्णन करून सार्‍यांचीं मनं हिंदुस्थानवर केंद्रित करीत होता. त्याच्या या मार्गाला व कार्याला बरेंच यश आलें. अितर युरोपीय राष्ट्रें हिंदुस्थानकडे आदराने पाहूं लागलीं. जर्मनी तर अुघड अुघड हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्याचा पुरस्कार करूं लागलें. पुढें पुढें तर शस्त्रांची आणि पैशांची सढळ हातानें जर्मनीनें मदत केली. या क्रांतिकारकांनीं यावेळीं जें हिंदुस्थानविषयीं प्रेम जर्मनीमध्यें निर्माण केलें त्या प्रेमाचा परिणाम म्हणजेच सुभाषबाबूंना गेल्या महायुद्धांत मिळालेली जर्मनीची मुक्तहस्ते मदत होय.

गुप्त मंडळ्या—

केवळ व्याख्यानबाजी किंवा लेखनबाजी या साधनांनीं आपलं राष्ट्र स्वतंत्र होणार नाहीं. या फुसक्या साधनांनीं ब्रिटिशांवर काडिमात्र परिणाम होणार नाहीं. ब्रिटिशांना दहशत बसेल व कांहींतरी दरारा बसेल असें आपण करावयास पाहिजे. आणि आपण प्रत्यक्ष

कांहींतरी करीत आहोंत अशी खात्री पटली तरच परदेशस्थ राष्ट्रें आपल्यास मदत करतील, असें विनायकास वाटूं लागलें.

यासाठीं आपण काय करावें? त्याला प्रश्न पडला. पण त्याज-जवळ त्याचें उत्तर तयार होतेंच. महत्त्वाकांक्षी, धाडसी, त्यागी, देश-भक्त तरुणाची संघटना तयार करण्यात तो अपेक्षेबाहेर यशस्वी झाला होता. त्यानें या तरुणास हाताशी धरलें. पुन्हा साप्ताहिक बैटकी, गुप्त बैठकी, चर्चा, सभा, सम्मेलनें, भाषणें, उत्सव या गोष्टी सुरू झाल्या.

यावेळी लंडनच्या वास्तव्यात त्याने बऱ्याच धाडसाच्या गोष्टी केल्या. त्याचें प्रत्येक पाऊल अधिक विश्वासानें व द्रुतगतीनें पडूं लागलें.

हिंदुस्थानात साधेल त्या मार्गानें व साधेल त्यावेळीं पिस्तुलें वगैरे साहित्य पाठविण्याचा त्यानें धुमधडाका सुरू केला. पुस्तकें पोखरून त्यात पिस्तुलें भरावी व पोष्टानें हिंदुस्थानात पाठवावीं, येणारा जाणारा इसम गाठावा, त्याजजवळ कापडी बैठकीच्या लांकडी खुर्च्या द्याव्यात, त्या बैठकांतून पिस्तुलें लपवावीत व त्या खुर्च्या हिंदुस्थानला रवाना कराव्यात, एखादेवेळेस आपल्या विश्वासांतील माणूसच शस्त्रें घेऊन भारताकडे धाडावा हा त्याचा उपक्रम नेटानें चालू झाला व अतोनात यशस्वीही झाला. पुढे हिंदुस्थानातील अभिनव भारताच्या सदस्याच्या हातीं ही पिस्तुलं येताच त्यानी बड्या बड्या इंग्रज अधिकाऱ्याचा खून करण्याचा सपाटा लावला. एकामागून एक गोऱ्या नोकराचे मुडदे पडूं लागले. त्याच्या छातींत धडकी भरली. भारतात फिरणे अगर दौरे काढणें त्याना कठीण होऊन बसलं.

अशा प्रकारें हिंदुस्थानात विनायक आणि मंडळींकडून शस्त्रास्त्रं येतच होतीं. त्याचेच जोडीला विनायकानें महत्प्रयास घेऊन व अभ्यासून लिहिलेले मॅझिनी, १८५७ चें स्वातंत्र्ययुद्ध आदि ग्रंथ ब्रिटिश पोलिसाच्या, पोष्टल अधिकाऱ्याच्या डोळ्यात धूळ फेकून बेमालूमपणें पाठवावीत व त्याचा प्रसार करावा; यातही त्याला विलक्षण यश मिळाले. त्यानें लिहिलेले ग्रथ अितके ज्वलज्जहाल असत कीं जन्माआधींच त्यावर सरकारची बदी येअी.

अशा ज्वलज्जहाल वाङ्मयाचा व तडफदार मोहक वाणीचा हिंदी तरुणावर भयंकर परिणाम होअून त्याचे त्याजभोंवतीं अेक कडेंच जमलें.

सेनापति बापट—

याचवेळीं सेनापति बापटही पण मुंबअीहून आले होते. त्याचाही विनायकाशीं परिचय होअून तेही विनायकाच्या तरुण गटात सामील झाले. विनायकानें बापटाना बॉबची विद्या शिकण्यासाठीं पॅरीसला पाठविले. बापट पॅरीसला गेले व अेका रशियन तरुणीजवळ ती विद्या शिकलेही. बापट परत लडनला आले. बॉम्ब्सच्या पुस्तिका छापल्या जाअूं लागल्या व त्याचा भारतात प्रसार होअूं लागला.

अेकदा हा बॉम्ब्सचा कारभार अगदी फुटण्याच्या बेतात आला होता, पण विनायकाच्या प्रसगावधानाने तो वाचला. त्याचें असें झालें. सर्वजण शेकोटीभोंवती बसले होते. जवळच प्रिस्किप ॲसीडचे डाग पडलेले कागद पडले होते. बापटानी ते अुचलले नि शेकोटीत टाकून दिले. झाले ! खूप मोठा आवाज झाला. दैव बलवत्तर म्हणूनच विनायकानें कसेंबसें तें प्रकरण जिरविलें.

सेनापति बापट

बॉंबची विद्या हस्तगत होताच ब्रिटिश पार्लमेंटवर तो टाकण्यास धावणारे, सावरकरांच्या अभिनव भारताचे अेकवेळ क्रांतिकारक सभासद असलेले, भारतात सर्वत्र बॉंब्सचा प्रसार करणारे, म. गांधींच्या चळवळींतही अहम्‌महमिकेने भाग घेणारे, जनसेवा व देशसेवा प्राणापलिकडे मानणारे, गांधी-वध अभियोगात सारा महाराष्ट्र प्रक्षुब्ध झाला असता व सावरकरांचें केवळ नावही घेणे अशक्य झालें असता ‘ अभियोगास ’ न्याय सहाय्य निधीस अुघड अुघड दहा रुपये देण्याचें धाडस करणारे पहिलेच न्यायप्रेमी व थोर अन्तःकरणाचे महाराष्ट्राचे देशप्रेमी व लाडके सेनापति.

यानन्तर हिंदुस्थानात बॉम्ब्सचा प्रसार व्हावा म्हणून विनायकाने बापटाना भारतात पाठविलें. या विद्येचा प्रसार भारतात फार मोठ्या प्रमाणात झाला. पुणें, नासीक, कोल्हापूर, बंगाल, मद्रास सर्वत्र बॉब-स्फोट होऊं लागले. ठिकठिकाणीं बॉम्ब्सचे छोट्या प्रमाणांत कारखाने उघडले गेले.

ही बॉबची विद्या हस्तगत होताच सरकारी अधिकाऱ्यावर, गाड्यावर बॉम्स पडू लागले. असाच अेक स्फोट मुझफरपूर येथे झाला. वास्तवीक हा बॉब मुझफरपूरच्या मॅजिस्ट्रेटवर टाकावयाचा होता, परंतु टागा मॅजिस्ट्रेटच्या घरापुढेच थाबल्याने गैरसमज होअून मॅजिस्ट्रेट अैवजी त्या टाग्यातील दोन युरोपियन स्त्रिया मात्र हकनाक प्राणास मुकल्या.

म्हणजे चोर सोडून संन्यासी बळी गेला. याबद्दल पुढें खुदीराम बसू पकडला गेला व फाशींही गेला. मात्र बसूला पकडणाऱ्या पोलीस अधिकाऱ्याचाही खून लवकरच झाला.

‘ धिंग्रा प्रकरण ’ —

विनायकाच्या चरित्रात अनेक वीराची चरित्र सामावली आहेत. त्यांत मदनलालला बऱ्याच वरचं, किंबहुना पहिलंच मानाचं स्थान प्राप्त झाल आहे. मदनलाल हा अेका पजाबी सिव्हिल अिंजिनिअरचा मुलगा ‘ आपण अुच्च शिक्षण घेण्यास अिंग्लंडला जावं ’ असं त्याला फार वाटे; पण त्याचा स्वभाव पडला हूड, त्यामुळें त्या गोष्टीस त्याला वडिलाची संमति मिळेना; तेव्हा त्यानें अिंग्लंडला जाणाऱ्या अेका बोटीवर आगलाव्याच्या हाताखालीं काम पत्करलें व तो लंडनला आला. तेथें त्यानें शिक्षणांत प्रथम दर्जाचें यश मिळविलें.

लंडनमध्यें आल्यावर मदनलालची विनायकाशी ओळख झाली व तो वरचेवर भातभवनात जाऊं लागला. शेवटी तो अभिनव भारताचा सभासदही झाला.

मदनलाल अतिशय सोशीक होता. अकदा त्यानें सर्वच्यासर्व टाचणी काही शर्यतीवरून तळहातात अरापार टोचून घेतली रक्ताचें कारजें अुडूं लागलें तरी बेट्यानें हूं की चूं केलें नाही आणि 'आम्ही हिन्दी तरुणही सोशिकपणात अितराहून कमी नाही' हे पटवून दिले. तसेंच दुसऱ्या अेका प्रसंगी बॉम्बचें मिश्रण तापविलें जात होतें ठराविक अुष्णतामानावर तें तापविलेंहि गेले होते. आता तें नच अुतरलें तर साऱ्याचे प्राण तर गेलेच असते. शिवाय सारे बिंग बाहेर पडून आजवरची सारी तपश्चर्या व्यर्थ गेली असती. मिश्रण अुतरायला तर हवें होतें. अुतरण्यास जवळपास चिमटा तर नव्हता. आता करावें काय? सारे विचारात पडले. पण हा पठ्ठा पुढें झाला. बहाद्दरानें तें अुकळतें मिश्रण दोन्ही हातानी धरून खाली अुतरविलें. त्याच्या हाताचे पळकेच्या पळके निघाले.

मदनलाल जसा सोशिक, शूर व धाडसी होता, तसाच रगेल व बेफिकीरही पण होता. अेका प्रसंगी त्याच्या छचोरपणाबाबत त्याची विनायकानें चागलीच कान अुघाडणी केली.

त्यावेळीं भारतभवनात आतील दालनांत सभासदाची गुप्त बैठक भरली होती अन् बाहेर रस्त्यालगतच्या खोलीत मदनलाल रगेल गाण्याच्या 'रेकॉर्डस्' लावीत बसला होता. रस्त्यावर खोलीच्या

खिडकीपाशीं बेछूट पोरींचा घोळका जमला होता. गलबला वाढूं लागला. नि आतील बैठकीला व्यत्यय येअू लागला. विनायक बाहेर आला नि पहातो तो हे राजश्री ! विनायक थोडासा चिडूनच म्हणाला,

'मदनलाल! कृतीच्या आणि हौतात्म्याच्या गोष्टी बोलतोस आणि त्या गोष्टी श्रेष्ठ म्हणून बैठकी नि चर्चा टाळतोस! या पोरींचा घोळका नि या गाण्याच्या ललकाऱ्या हीच काय तुझ्या कृतीचीं नि हौतात्म्याचीं लक्षणे !'

या अुद्गारानी मदनलाल अितका शरमला की, त्याने चार दिवस विनायकाला तोंडही दाखविले नाही, अन् त्यानन्तर अकस्मात विनायकापुढे येअून त्याला विचारिलें, 'खरच का हौतात्म्य गाजा-विण्याची वेळ आली आहे?'

विनायक म्हणाला, 'हुतात्मा मनानें खंबीर व सिद्ध झालेला असेल तर, त्यात प्राय हेही गर्भात असतें की, हौतात्म्य गाजविण्याची वेळ प्राप्त झाली आहे.'

विनायकाशी झालेल्या या भाषणानन्तर मदनलालात विलक्षण बदल झाला त्यानें आपले मूळचें वास्तव्य बदललें व मिसेस मेरी हॅरीसन्च्या घरीं वास्तव्य ठोकले. हिंदी विद्यार्थ्यांनी विनायक प्रभृतींच्या भारतभवनात न अडकता त्याना आपल्या जाळ्यात ओढण्यासाठीं म्हणून जी संस्था तेथील काही ब्रिटिश व हिन्दी लोकानी काढली. त्या नॅशनल अिंडियन असोशिअेशनचा तो असोशियेट मेंबर बनला व विनायकाच्या घोळक्यातील अेक मेंदरू आपल्या कळपात आल्या-

मदनलाल धिंग्रा

मृत्यूच्या मांडीवरही आओीच्या मांडीवर लोळत असल्याचें सौख्य अुपभोगीत असलेले, निर्विकार मनानें तुरुंगात कंगवा, आरसा आदि सौंदर्य—प्रसाधक साधनांची मागणी करणारे, पिस्तुलाचा भयप्रद अुपयोग करूनही नाडी नेहमीप्रमाणेच ठीक चालणारे व पकडले असताही 'अहो तो पलिकडचा गॉगल जरा देता का?' म्हणून विचारणारे, तो हाती येताच अैटीनें डोळ्यास लावणारे व पोलिसांनी दडपला असताही साऱ्या जगास हादरविणारा जबाब—चॅलेंज देअून अजरामर ठरलेले भारताचे अभिनव भारतांतील हुतात्मा ते हे मदनलाल !

बद्दल त्यांनाही अेकप्रकारचा विजयी अभिमान वाटूं लागला. पण बेट्याना मदनलालच्या पोटातलं काय कळणार ?

मदनलालात झालेला हा बदल भारतभवनांतील अितर सभासदांना मुळींच पटला नाही. त्यानी अेकसारखा लकडा लावला की, ' मदनलाल फिरला, मदनलाल फितूर झाला, सबब त्याला आपल्या संस्थेच्या सभासदाच्या यादीतून कमी करावें. '

यावेळी विनायकापुढे मोठाच पेच अुभा राहिला. मदनलालचे सर्व मनोव्यवहार त्याला माहीत होते, पण ते त्यास अुघड करता येत नव्हते. वर अिकडे या तिघाचें गुफ्तगू काय झाले तें सभासदाना जर ठाअूक नाही तर मदनलालचे मनोव्यापार त्याना कळणार तरी कसे ? अशी त्याची दोरावरची सर्कस चालू होती. कसेंबसें त्यानें सभासदाचें समाधान केले की, आपण आणखी काही दिवस थांबून काय घडतें तें पाहूं.

आणि काय घडलें !—

आणि थोड्या दिवस थाबल्यानन्तर त्याना काय दिसून आले ? मदनलाल फितुर झाला आहे असें का त्याना दिसून आलें ? त्याच्या सस्थेच त्याचें सभासदत्व का त्याना रद्द करावें लागलें ? नाही. अुलट सस्थेच्या प्रत्येक सभासदाला मदनलालची कार्ति गावी असेंच वाटूं लागलें. असें त्यानें काय केलें बरें ?

हरएक प्रकारच्या हिकमती लढवून त्यानें पिस्तुलाचा परवाना काढला. नॅशनल अिंडियन असोसिअेशनच्या श्री ग्चटणासाच्या सहा-

त्यानें बड्या धेंडांच्या ओळखी करून घेतल्या अन् अेका समारंभ प्रसंगीं त्यानें कर्झन वायली व दुसरा अेक पारशी डॉक्टर याचा खून केला.

थोड्याच क्षणात त्याला पकडण्यात आले. त्यावेळी डॉक्टरने त्याची नाडी व छाती तपासली. डॉक्टरांची छाती धडधडत होती. परंतु मदनलालची नाडी नेहमीप्रमाणेंच शांत चालू होती. कोठडीत असता त्यानें कंगवा, आरसा आदि साधनांची मागणी केली होती.

अशा या वीर पुरुषास १७ ऑगस्ट १९०९ ला फाशी दिलें.

मदनलालचा जबाब—

मदनलालनें कर्झन वायलीचा खून केल्यानें आंग्ल जनतेस धक्का बसला नसेल त्याच्या शांतपटीनें त्याच्या जबानीनें साऱ्या जगास बसला. धिंग्रानें आपल्या जबानीत सांगितलें, ' अिंग्रज लोकांनी चाल-विलेलें अमानुष ढोंग, त्यांनीं चालविलेला तमाशा व विटंबना आणि ते घेत असलेले भारतीयांचे पद्धतशीर खून, या कृत्यांनींच मी हा खून करण्यास प्रवृत्त झालों. जित आणि जेते यापैकीं आपलें स्वातंत्र्य परत मिळविण्याप्रित्यर्थ जितांनीं जेत्याचा खून केल्यास तो खून वा गुन्हा होत नाहीं.

तुम्ही मला फाशीं द्या, खुशाल फाशी द्या. परमेश्वराच्या न्यायालयात मी निर्दोषी आहे. '

माय गॉड ! सावरकर !! सावरकर !!!—

वास्तविक मदनलालनं केलेल कृत्य ' देशा 'साठीं केलेलं होतं. त्यात त्याचा वैयक्तिक स्वार्थ मुळींच नव्हता. अर्थातच त्या कृत्याचा

निषेध करण्याची आवश्यकता नव्हती. निदान भारतीयानी तरी निषेध करण्याजोगें तें कृत्य खास नव्हतें. पण काहीं शिष्ट व महत भारतीय राजकारण्याना हें कृत्य मानवलें नाही व त्यांनी त्याचा निषेध करण्यासाठी अेक सभा भरवली. तेथें व्याख्यात्यानी त्याच्या निषेधाचीं भाषणें केली व निषेधपर ठराव माडला. त्या सभेचे अध्यक्ष आगाखान होते. त्यानी ' सर्वानुमतें पास ना ? ' असें नाममात्र विचारून, मतें न अजमावताच ' सर्वानुमतें पास ' असे जाहीर केलें. त्या सभेस विनायकही हजर होता. ताडकन तो अुठून अुभा राहिला नि म्हणाला, ' नाही ' ठरावाला विरोधी मतेंही पण आहेत. ' तापलेला रस कानात ओतावा त्याप्रमाणे साऱ्या श्रोत्याची अवस्था झाली. त्या सर्वांचें लक्ष त्या तेजस्वी तरुणाकडे गेलें. जो तो आपापसात कुजबुजूं लागला. ' कोण बरे हा वीर पुरुष असावा ? ' अेवढया प्रचंड सभेमध्यें विरोध करावयास ठाकणाऱ्या त्या तेजस्वी विनायकाविषयी प्रत्येकालाच अुत्सुकता लागून राहिली व त्याचें नाव जाणून घेण्याची जिज्ञासा अुत्पन्न झाली.

पण ज्यावेळी त्याना त्याच नाव कळून चुकल तेव्हा सभेंत जी काही धादल अुडाली ती अवर्णनीयच. केवळ ' सावरकर ' या नावाची धास्ती अिंग्लडला किती बसली होती याचं तें अेक अुत्कृष्ट अुदाहरणच आहे किंबहुना महाराष्ट्राची ती परपरा आहे. मोगलाच्या स्त्रिया मुलाना गप्प बसविण्यासाठी 'संभाजी'चा धाक घालीत. संताजी-धनाजी तर मोगलाच्या घोड्याना पाण्यातसुद्धा दिसत व क्षणभर पाणी पिण्यासही ते थबकत. बंगालमध्यें महाराष्ट्रियाची अितकी धडक

भरलेली असें कीं त्यानी त्यासाठीं मराठा खंदक खोदला आणि आजही आपल्या स्वातंत्र्यातील सरकारला सर्वत्र मराठी वर्तमानपत्रेंच भेडसावीत आहेत.

असो. त्यावेळीं त्या तरुणाचं नाव 'सावरकर' आहे असें कळलें मात्र, सर्वांच्याच हृदयात धडकी भरली. आतां हा तरुण काय भल-ताच प्रसंग निर्माण करील काय, असेंच ज्याला त्याला वाटू लागलें. आंग्लस्त्रिया रडूं लागल्या. कोणी खुर्ची खाली, बाकाखालीं सापडेल त्या ठिकाणीं दडून बसू लागले. कोणी जीव घेऊन सैरावैरा पळू लागले.

असा तेथे अेकच कोलाहल माजून राहिला. सभेच पर्यवसान शेवटीं धक्काबुक्कींत झालं व विनायकाच्या डोळ्यात जबर दुखापत झाली.

हेरखात्यांत प्रवेश —

विनायक व त्याचे साथीदार आणि अितर क्रांतिकारक या प्रचंड अुलाढाली करत असता ब्रिटिश सरकार काही झोपा घेत बसल नव्हते. अगर ब्रिटिश वर्तमानपत्रे अगदीच नादान बनली नव्हती त्याच्या तर डोळ्याला डोळा लागत नसे. सतत डोळ्यात तेल घालून ते सर्वत्र लक्ष पुरवत. लंडन टाअिम्ससारख्या वर्तमानपत्रान तर विनायक व त्याची प्रभावळ आणि हिंदुस्थानात प्रत्यही घडत असलेला राजकीय क्षोभ यावर टीकेची झोड अुठविली होती. ब्रिटिश सरकारच्या दुबळ्या धोरणावर कडक हल्ले चढविले होते व काहीही करून या भारतीय क्रांतिकारक चळवळी दडपल्याच पाहिजेत असें सुचविलें होतें.

खुद्द लंडनमध्यें आपल्याच बाधवाकडून टीकेचे शेलापागोटें बहाल मिळूं लागल्यावर सरकारनें सर्वत्र हेराचें जाळें पसरविलें. भारतभवना

ारही पाळत ठेवली. खुद्द भारतभवनातही अेका हेरानें ठाण माडलें. ाण विनायक कांही कच्च्या गुरुचा चेला नव्हता. त्यानें त्याच्या डोळ्यांत त्याचींच बोटें खुपसलीं. भारतभवनात ठाण माडून बसलेल्या हेराला मोठ्या चातुर्यानें फितविलें व सरकारचे सर्व बेत हाणून पाडले. त्याचप्रमाणें भारतीय तरुणावर देखरेख ठेवण्यासाठीं ब्रिटिशसरकारनें अेक हेरखातें उघडलें होते. त्यावर देखरेख ठेवण्यासाठी अेका हिंदी माणसाची 'प्रमुख' म्हणून नेमणूक केली होती. पण तोच मुळीं विनायकाचा हस्तक होता. त्यामुळें सरकारला विनायकाची हालचाल कळण्याअैवजी विनायकालाच सरकारच्या सर्व हालचालींची बित्तं-बातमी कळे.

अिकडे भारतात—

अशीं ब्रिटिशाना खडे चारणारी कृत्यं खुद्द त्याच्याच राजधानींत चाललीं असता अिकडे भारतात काय चाललें होतें? भारतांतील क्रातिकारकही नेटाने कार्य करीत होते. भारतीय क्रातिकारक आता परमोच्च बिंदूवर अुभे होते. त्याची पावलें आता विनाशाच्या खोल दरीकडे पडू लागली होती व लवकरच ते त्या कड्यावरून खालीं खोल दरींत कोसळणार होते.

विनायकाचे बधू बाबा याना जन्मठेपेची शिक्षा झाली होती. बाबाच्या गुप्त कागदपत्रही संग्रहीं बाळगण्याच्या व गळ्याला तात लागली असताही ते कोठें आहेत हें न साागण्याच्या अशा क्षुल्लकशा भासणाऱ्या चुकीचे घोर परिणाम लवकरच भोगावे लागणार होते.

पारध्यानें जाळें पसरलें —

नाशीकचा कलेक्टर जॅक्सन अेकदा किर्लोस्कर कंपनीचें शारदा नाटक पहाण्यास आला होता. गंधर्वांचें त्यातील शारदेचें काम पाहून तो व सर्व नाटकगृह मोहून गेलें होते. गंधर्वाचें गाणें रंगलें होतें. आणि हा मोका साधून अनंत कान्हेरे या क्रांतिकारकानें जॅक्सनचा पिस्तुलानें खून केला. येथेंच भारतीय क्रांतिकारकांच्या पराभवाचा पाया रचला गेला.

या खुनाबद्दल कान्हेरे, कर्वे, देशपांडे या त्रिवर्गांना फाशीं दिलें. या जॅक्सन खून खटल्यात नवीनच गोष्टी अुघडकीस आल्या व या सर्व हालचालीमागें जबरदस्त असा कोणाचा तरी हातही असावा असा सरकारला संशय आला.

जॅक्सनचा खून प्रत्यक्षपणें नाशकात झाला असला तरी त्याचा खरा सूत्रधार लंडनमध्ये आहे. त्याला पकडावा कसा व हिंदुस्थानातील न्यायालयामार्फत शिक्षा ठोठावावी कशी, याची हिंदुस्थान सरकारला विवंचना लागून राहिली.

मध्यंतरी बाबांनी दडवून ठेवलेली सभासदांच्या नावाची यादी व अितर काही भक्कम पुरावा पोलिसांच्या हाती लागला. देशांत सर्वत्र मोठ्या प्रमाणावर झडत्या व धरपकड होअून, या सर्व प्रकारचीं मुळं खोलवर रुजलीं असून या सर्वांची सूत्रं सावरकर लंडनमध्यें राहून हलवीत आहेत अशी सरकारची पूर्ण खात्री पटली. तसा पुरावाही प्राप्त झाला व तशा अर्थाचा खलिता ब्रिटिश सरकारकडे रवानाही.

झाला. पारध्यानें जाळें पसरून ठेवलें व तो शिकारीची वाट पाहूं लागला.

अखेर पारध गवसली—

हें जॅक्सन प्रकरण पूर्णपणें क्रांतिकारकांच्या अंगाशीं आलं. तिकडे लंडनमध्यें विनायकाच्या विरुद्ध सरकारच्या हालचाली चालूच होत्या. मध्यंतरी झालेल्या हालचाली, धिंग्रा निषेधप्रकरणावेळीं झालेली जखम, खाण्याची आबाळ या सर्वांचा परिणाम म्हणून विनायक आजारी पडला व त्यानें फ्रान्समध्यें ब्रायटनला प्रयाण केलें. येथेंच त्याला समुद्रकिनारी 'सागरा प्राण तळमळला' हें सुप्रसिद्ध काव्य स्फुरलें.

भारतभवन ब्रिटिशांच्या वाढत्या रोषामुळें बंद करावें लागलें. पाल-बाबूंच्या निवासस्थानामध्यें सुद्धा राहणं धोक्याचं वाटूं लागलं. अेवढंच नव्हे तर अशक्य होअून बसलं. त्याला राहण्याला घर मिळेना व त्याची 'शय्याभूमितलं दिशोऽपि वसनं' अशी केविलवाणी स्थिति झाली. तेव्हां कांहीं दिवस तरी स्थानत्याग अवश्य होता.

पण हा स्थानत्याग त्याला फार दिवस लाभला नाहीं. हिंदुस्थानात शेंकडों क्रांतिकारक पकडले गेले. अनेकांना फांसावर लटकावलें. बाबाना जन्मठेप झाली. त्याची अंदमानात रवानगी झाली. श्वशुरांची मिळकत जप्त झाली व या सर्वांस कारण आपण, केवळ आपण व आपणच. असें असूनही आपणच अशा सुरक्षित ठिकाणी राहणं त्याच्या मनाला रुचेना व त्यानें फिरून लंडनला जाण्याचें ठरविलें.

विनायकाच्या लंडनला जाण्याला मॅडम कामा, पं. श्यामजी कृष्णवर्मा, राणाजी या सर्वांनीं कसून विरोध केला. पण त्यानें जुमानलें नाहीं.

' ज्या लोकानीं संसारावर निखारे ठेऊन आपल्या सर्वस्वाचा होम केला आणि बालपणापासून आपलें पुढारीपण मान्य केलें अशा लोकाना संकटात सापडलेलें पाहून त्याचें अन्तःकरण द्रवलें, त्याच्या मनाची शांति ढांसळली आणि आपले पुढारीपण सिद्ध करण्यासाठीं तो तडक लंडनला येऊन दाखल झाला. '

लंडनला येताच व्हिक्टोरिया स्टेशनवर स्कॉटलंड यार्डच्या गुप्त पोलिसानीं दि. १३ मार्च १९१० रोजीं रात्रीं त्यास वॉरट दाखवून कैद केलं व अखेर भारताचा सिंह जाळ्यात अडकला आणि पारध्यास शिकार (पारध) गवसली.

सोडविण्याचा प्रयत्न—

विनायकाला अटक झाली व ब्रिक्स्टनच्या तुरुंगात डाबण्यात आलें. सावरकर बचाव समितीतर्फे त्याच्या सोडवणुकीचे कायदेशीर प्रयत्न झाले व त्याजबरोबर त्याच्या धाडसी सहकाऱ्यानीं त्यास तुरुंगातून सोडवून नेण्याचे प्रयत्न केले, पण दुर्दैवानें त्यातील अेकही सफल झाला नाही.

ज्या वेळीं त्याचे मित्राना त्यास भेटण्याची परवानगी मिळाली त्यावेळीं त्यापैकीं कोणातरी अेका मित्राचा पोशाख करून त्यानें निघून जावें व मित्रानें तेथें रहावें असें ठरलें. त्यावेळीं त्याजसमोर

संभाजीचा अितिहास होता. पण प्रकृतिभिन्नतेमुळें तो प्रयत्न त्याना अमलात आणता आला नाही. दुसरा प्रयत्न आयरिश तरुणाच्या सहाय्यानें करण्यात आला. खटला चालू असता विनायकास अेका गाडीतून कोर्टात नेत असत. अेकदा त्या गाडीवरच त्यानीं हल्ला केला. परन्तु सरकारला या बेताची आगाअूच कुणकुण लागल्यानें त्या दिवशी पोलिसानीं ती गाडी कोर्टाकडे मोकळीच नेली. त्यामुळें क्रांतिकारकाच्या हाती विनायक लागला नाही व क्रांतिकारकांचा तोही प्रयत्न हुकला. तेव्हा सनदशीर प्रयत्न जोरानें सुरू झाले.

— कारागारांत —

आजपर्यंत शक्य तितकें अधिक काम करण्याची मी पराकाष्ठा केलेली आहे. आता मला अधिकांत अधिक दारुण दुःख सहन करण्याची पराकाष्ठा करूं द्या.

सावरकर जीवन चरित्र

हिंदुस्थानचा क्रांतिसिंह अिंग्रजाच्या जाळ्यात अडकला. विनायक अिंग्रजांचा कैदी बनला. त्यानन्तर थोड्याच दिवसांत त्याजवर खटला भरण्यात आला नि त्याच्या सुनावणीस सुरवातही झाली.

खटला सुरू असताच सरकारला दिसून आलं कीं, विनायकाची मित्रमंडळी बऱ्याच अुलाढाली करीत आहे. मोटमोठे नामांकित वकील देअून विनायकाची बाजू भक्कम करूं पहात आहेत. आणि न जाणो अिंग्लंड हें लोकशाही प्रधान राष्ट्र आहे. आरोपीचा अेखादा वकील कांहींतरी विलक्षण मुद्दा अुपस्थित करील नि हातची पारध सहजा-

सहजी निघून जाईल. यापेक्षा कांहींतरी युक्ति योजून आरोपीची चौकशी येथें न करतां हिंदुस्थानमध्येंच करावी. हिंदुस्थान हें साम्राज्यांतर्गत राष्ट्र आहे. तेथील न्यायालयें आपलीच आहेत. तेथें आपण हवी तितकी कठोर शिक्षा ठोठावूं. याचें भाकीत लाला हरदयाळांनीही पुढील प्रमाणेंच केलें होतें—' कदाचित तिकडे हिंदुस्थानात बचावासाठी वकील—बॅरिस्टर देण्याची योजना होईल; पण चौकशी होईल ती शुद्ध पोरखेळाच्या स्वरूपाची होईल. '

आणि हें जाणूनच सरकारी वकीलाने हा मुद्दा उपस्थित केला. व न्यायालयानें ' आरोपीला त्याच्या देशातच चौकशी होणं हें अधिक फायद्याचं होईल ' असा निकाल दिला.

तुरुंगातून हलविलें —

अर्थात न्यायालयाचीच सम्मति मिळाल्यावर ब्रिटिश सरकार थाबतें थोडेंच ! त्यानें त्यास हिंदुस्थानात नेण्याची जय्यत तयारी केली. त्याला ज्या ' मोरिया ' बोटीवरून न्यावयाचें ती बोट मध्यतरी थाबणार की नाही याची वाच्यता सरकारने मुळीच होऊं दिली नाहीं. त्याला माहीतच होतें की, त्याचा मित्रगण विनायकास हरप्रयत्नें सोडविण्याचा प्रयत्न करीत आहे.

पण विनायक कांही बोळ्यानें, दूध पीत नव्हता. त्यानें ऋषिजी ऊर्फ व्ही. व्ही. एस्. अय्यर, मॅडम कामा आदि सहकाऱ्यांना तुरुंगांतून गुप्त पत्रें लिहून ' मार्सेलिस बंदरावर जय्यत तयारीनिशीं सज्ज रहा ' असा आदेश पाठविला आणि त्याप्रमाणें झालेंही. पण उशीरा.

ऋषिजी

श्री. व्ही. व्ही. एस् अय्यर ! खरें नाव व्यंकट सुब्रह्मण्य अय्यर ! प्रथम चैनी, अहमन्य पण पुढे सावरकरांचें 'ब्रिटिश राज्यपद्धतीनें आपल्यावर अुपकार केले आहेत काय ?' या व्याख्यानानंतर सावरकरांचे क्रांतिकार्यातील अुजवे हात बनले. भारतभवनात ठाण मांडून बसलेल्या हेरालाच चतुराअीनें आपल्या जाळ्यात अडकविलें. सावरकरांच्या अटकेनंतर त्यांच्या सुटकेसाठी अनेक धाडसाचे प्रयत्न केले. ब्रिटिश हेरांना सहजासहजी चकविलें व चमकाविलें. धिंग्रा निषेध सभेच्यावेळी सावरकरांना जखम होतांच जखम करणाऱ्यावर चवताळून पिस्तूल रोखले. ते हे सावरकरांचे ऋषितुल्य व बंधुतुल्य नि सावरकरांच्या अनुपस्थितींत अभिनव भारताची जबाबदारी पत्करणारे विश्वासू सहकारी !

विनायकाला १–७–१० रोजीं मोरिया बोटीवर चढविलें. बोट चालू झाली. विनायकाचे विचारही चालू झाले. त्यानें विचार केला 'आपण कैदी बनलों. शिवाजीही कैदी बनला होता. पण त्यानें औरंगजेबाच्या डोळ्यात धूळ फेंकली व त्याच्या हातावर तुरी देऊन मोठ्या बदोबस्तातूनही निसटला. त्या शिवछत्रपतीच्या महाराष्ट्रातले आपण. आपणही महाराष्ट्राचें तेज दाखवूया व शत्रूला पटवूया की, महाराष्ट्र मेला नाहीं, तो अजून जिवंत आहे. ज्या महाराष्ट्रात हिंदुपत-पादशाही स्थापणारा शिवाजी झाला, अटकेवर ध्वज फडकविणारा राघोबा झाला, साऱ्या भारताला दरारा बसविणारा बाजीराव झाला, दिल्लीचें तख्त फोडणारा सदाशीवराव भाऊ झाला तो महाराष्ट्र मरेल कसा?

विनायकाच्या मनात असा विचार आला मात्र, लगेच त्या दृष्टीनें तो संधि पाहूं लागला. बोट बिस्केच्या उपसागरात शिरली. वादळी वारे वाहूं लागले. बोट हेलकावू लागली. बिस्केचा उपसागार गेला. आता बोट मार्सेलिस बंदरात शिरली, तरीही विनायकाला संधि मिळाली नाही. होता होता मार्सेलिस बंदर आलें. बंदरात बोट थांबणार नाही असाच सर्वांचा समज करून दिला होता आणि कदाचित थांबलीही नसती. पण बोटीच्या अेंजिनात बिघाड झाला नि बोट थाबली.

हीच खरी वेळ होती आणि विनायकानें ती साधलीही. त्यानें पहारेकऱ्यास 'सडास'मध्यें नेण्यास सांगितलें. पहारेकऱ्यानें त्यास संडास-मध्यें नेलें. आतील कैदी काय करीत आहे हें दिसावें म्हणून मोठ्या खुबीनें संडासांतील कांचाची रचना केली होती. चाणाक्ष विनायकानें हें तेव्हांच ताडलें व कांहींतरी निमित्तानें त्यानें पहारेकऱ्यास तेथून दूर

घालविलें व तेवढया मुदतीत अंगावरील कपड्यानें ते आरसे झाकून टाकले व संडासमधील पोर्टहोलमधून त्यानें समुद्रांत उडी घेतली. तें पोर्टहोल बरेंच लहान असल्यानें विनायकाचें सारें अंग खरचटलें व रक्ताळलें; पण सागरानें त्यास अलगत झेललें व मार्सेलिसच्या धक्क्या-जवळ नेऊन सोडलें.

फ्रेंच हद्दीवर

धक्क्याजवळ येताच विनायकानें तो उंचच्या उंच कडा चढण्यास प्रारंभ केला. पण थोडा वर जातो न जातो तोंच तो खाली पाण्यात कोसळला. सिंहगड चढत असतां तानाजींची यशवती घोरपड परतली. 'यशवंतीनें' अपशकून केला. पण अेवढ्यानें 'तानाजी' डगमगला नाही. त्यानें फिरून प्रयत्न केला. विनायकही पुन्हा प्रयत्न करून तो तट चढला नि फ्रेंच हद्दीला लागला.

जमिनीवर येतांच त्यानें पोलिसास हाका मारण्यास सुरवात केली. तो स्वतः धावूं लागला. त्याला फ्रेंचाच्या न्यायालयात जायचं होतं. आपले सहकारी जवळपास तेथेंच कोठे आहेत का हें पहावयाचें होतें. पोहण्याचा, त्यांतच तट चढण्याचा शीण आलेला, अंग खरचटलेलें, भिकाऱ्यासारखाच नव्हे तर मत्राल्यासारखा भासणारा तो महाराष्ट्रीय वीर समोरून बसेस् येत असतां, मागून बसेस् जात असत पहात होता. त्यांत तो चढता तर केव्हांच न्यायालयात वा आपल्या मित्रांत पोंचतां. पण त्याजजवळ त्यावेळीं अेक दिडकीही नव्हती. त्याचे सहकारीही तेथें हजर नव्हते आणि याचा परिणाम केवढा घोर झाला !

पुन्हां कैद —

विनायकानें अेवढा मोठा सावळा गोंधळ केला तेव्हा बोटीवरही अेकच गडबड असलली. 'कैदी पळाला, कैदी पळाला, सावरकर पळाला' अशा आरोळ्या निघूं लागल्या. बोटींवरील प्रवाशांपैकी कोणी खेद, कोणी त्वेष, कोणी राग, कोणी आश्चर्य वा कोणी आनंदही दर्शवीत होते.

बोटीवरील अधिकारीही त्याचा पाठलाग करूं लागले. विनायक मध्यंतरीं चढताना खाली न कोसळता, अगर त्याजजवळ अेखादी दिडकी वा पेनी असती, अथवा त्याचे बधुतुल्य व्ही व्ही. अेस् अय्यर प्रभृति सहकारी त्याचवेळी जवळपास कोठें असते, तर तो त्याच्या हातास मुळीच लागला नसता. कदाचित् त्याचें आयुष्यही निराळे बनलें असतें. पण विधिघटना कोणाला टाळता आली आहे का ?

शेवटी पाठलाग करणाऱ्या अधिकाऱ्यानी विनायकाला गाठलेंच. 'आता आपला निभाव लागणार नाही' असें पाहतांच जवळ असलेल्या फ्रेंच पोलिसाच्या तो स्वाधीन झाला. पण फ्रेंच पोलीस पैशाला भाळला आणि लांच घेअून त्यानें विनायकास ब्रिटिशाच्या ताब्यात परत दिलें.

विनायक परत कैदी म्हणून बोटीवर आला. आता त्याजवर कडक बंदोबस्त ठेवण्यांत आला. पहारेकरी त्याला पावलोंपावलीं डिवचूं व हिणवूं लागले; पण करतो काय ? पिंजऱ्यांत डांबलेल्या सिंहासारखी त्याची अवस्था झाली होती.

हेगच्या न्यायालयाचें बाहुलें—

लांच देऊन विनायकाला ब्रिटिश पोलिसानी परत घेतलं खरं, पण त्यानन्तर साऱ्या युरोपभर जो हल्लकल्लोळ माजला त्याला तोंड देणं हें काही सोप काम नव्हत.

विनायक 'फ्रेंचा'च्या 'जमिनी' वर उतरला होता, या गोष्टीचा त्याच्या मित्रानीं भरपूर फायदा करून घ्यायच ठरविल. राष्ट्राराष्ट्राचे अेकमेकाशीं वागताना काहीं विशिष्ट नियम ठरलेले आहेत व ती बंधनें प्रत्येक राष्ट्रानें पाळावयाची असतात. यानाच आतरराष्ट्रीय कायदा म्हणतात. याच कायद्यातील अेक कलम असे की, परकीय राष्ट्राचा कैदी पळाला व दुसऱ्या राष्ट्राच्या हद्दीत प्रवेशिला तर त्या कैद्यावरील मूळ राष्ट्राचा अधिकार नाहीसा होतो व त्यावर नवीन सरकारचा अधिकार चालू होतो.

'या कलमाला धरून ब्रिटिशानी ताब्यात घेतलेला कैदी परत फ्रेंचाच्या ताब्यात द्यावा. नाहीतर तो आतरराष्ट्रीय कायद्याचा भंग ठरेल' असें वर्तमानपत्रातून सर्व दिशाकडून हल्ले सुरू झाले. प्रथम फ्रेंच व ब्रिटिश सरकार त्याची दखलच घेअीनात. पण पुढें या लिखाणात अितकी तीव्रता निर्माण झाली की, ब्रिटिश सरकारला हेगच्या न्यायालयात आरोपीच्या पिंजऱ्यात अुभें रहावें लागले. अशा प्रकारच्या आंतरराष्ट्रीय संघर्षाच्या कटकटी कांही अितर राष्ट्रांच्या प्रतिनिधीस न्यायाधीश नेमून सोडवावयाच्या असतात. नुकताच अिराणमधील तेलाचा प्रश्न 'ब्रिटिशानी' 'हेगच्या' आंतरराष्ट्रीय न्यायालयापुढें नेला होता. पण जोंवर राष्ट्राराष्ट्रात समबलत्व नाहीं किंवा जोंवर बल-

वान राष्ट्राच्या पंजाखालील राष्ट्रांच्या प्रतिनिधींची न्यायाधीश म्हणून नेमणूक होत आहे तोंवर तरी 'हेग' च्या आंतरराष्ट्रीय न्यायालयाकडून न्याय्य न्याय मिळणं शक्य नाही. येथेंही असेंच झालें. हेग न्यायालयानं ब्रिटिशांना अनुकूल असाच निकाल दिला.

भारतात खटला चालूं झाला —

तिकडे युरोपात आतरराष्ट्रीय खळबळ माजून राहिली होती. जिकडे तिकडे हिंदुस्थान व सावरकर हेंच प्रकरण गाजले होतें. कोणी प्रौढी मिरवितात कीं, भारताला आतरराष्ट्रीय महत्त्व आजच केवळ प्राप्त झाले आहे. पण ही समजूत मुळांतच भ्रामक आहे. आज हिंदुस्थान स्वतत्र आहे. भारताची लोकसंख्या अफाट आहे. तेव्हा पाश्चिमात्य व जगातील अितर राष्ट्राना हिंदुस्थानकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाहीं. आजची जागतिक परिस्थितीच अशी आहे कीं, त्यामुळें लहान लहान राष्ट्रानाही आतरराष्ट्रीय महत्व प्राप्त होत आहे. तेवढ्यासाठीं कोणी शेखी मिरवू नये कीं, 'माझ्यामुळं या राष्ट्राला महत्पद प्राप्त झालें व जागतिक महत्त्व आलें' आज अिराणही साऱ्या जगाच्या तोंडी आहे. अिजिप्त आहे. चीन आहे. मलाया देखील जागतिक महत्त्व प्राप्त झालेला देश आहे. गेल्या महायुद्धात नेस्तनाबूद झालेलीं जपान, जर्मन ही राष्ट्रेंही पुनरपि नव्या जगाच्या रजतपटावर चमकूं पहात आहेत. पण भारताला याही पूर्वीं 'सावरकरांनी आंतरराष्ट्रीय महत्त्व आणून दिलं होतं.' त्यावेळी आपला देश स्वतंत्र नव्हता. देशांत सार्वत्रिक अुठावणी झाली नव्हती. आजच्यासारखें ब्रिटिनचें आसन डळमळीत झालें नव्हतें. जगात पहिल्या प्रतीचें व सामर्थ्यसंपन्न असें ते राष्ट्र त्यावेळीं होतें.

आणि त्यावेळींच विनायकानें लंडनमध्ये राहून, ब्रिटिश सरकारवर मात करून, पेंचावर प्रतिपेंच टाकून व मार्सेलिस बंदरात 'खवळलेल्या सागरामध्यें—बोटीवरील अधिकाऱ्याकडून गोळ्याचा वर्षाव होत असूनही—अुडी घेअून (आणि तेंही मोठ्या कडक बंदोबस्तात असता व कैदी असता,) भारताचा डंका त्रिखंड दुमदुमत ठेवला होता.

अशा प्रकारे हेग प्रकरण चालू असताच त्या न्यायालयाच्या निर्णयाची वाटही न पाहतां हिंदुस्थान सरकारनें विनायकावर खटला भरला व चालूंही झाला. अर्थात हरदयाळनी म्हटल्याप्रमाणें येथील न्यायालयीन चौकशी म्हणजे शुद्ध पोरखेळच ठरली. न्यायालयीन सर्व दिखाअू सोपस्कार झाले. विनायकानें या खटल्यात स्वतःची बाजू मांडण्याचं नाकारलं. त्याची मदार फ्रेंचांवर होती. आपले रक्षण फ्रान्स करील. कारण त्या राष्ट्राच्या अितिहासात **स्वातंत्र्य, समता व बंधुता** या तत्त्वत्रयींची परपरा प्रस्थापित झाली होती.

न्यायालयानें निकाल देताना सांगितले, 'अिंग्लंडांत जाण्यापूर्वीचे आरोपीचें चरित्र व आरोपीनें अिंग्लंडांत असतांना केलेली कृत्यें ही पाहता आरोपीनें पाठविलेलीं पिस्तुलें, सरकारी अधिकाऱ्याचे खून करण्यासाठीच पाठविली होती व आरोपीने धाडलेल्या पत्रकांतून असे खून करण्याचा अुपदेश करण्यात आला होता हें सिद्ध होते. यासाठीं आम्ही आरोपीस जन्मठेपेची शिक्षा सागतो. त्याचप्रमाणें दुसऱ्या खटल्यांतील पुरावा पाहता, आरोपीनें जॅक्सनच्या खुनाला मदत केली आहे, असें सिद्ध होतें. याही आरोपासाठीं आरोपीस दुसऱ्या जन्म-

ठेपेची शिक्षा आम्ही सांगत आहोंत. या दोनही शिक्षा अेकाचवेळीं भोगावयाच्या आहेत व आरोपीची सर्व मालमत्ता जप्त व्हावयाची आहे.'

झालें! भारतांतील खटल्याचा निकाल लागला व विनायक दोन जन्मठेपी झालेला भयंकर कैदी बनला. अशा भयंकर कैद्यासाठीं फ्रान्सनें आपला हेका चालवूं नये असा हेग न्यायालयानें निकाल दिला व फ्रान्सच्या दुर्बळ अिभ्रतीचा काडीइतकाही अुपयोग न होता विनायकाला अंदमानला काळ्या पाण्याची शिक्षा भोगण्याला पाठविण्याचें सरकारनें मुक्रर केलें.

— अंदमानांत —

'शौर्याची शर्थ करून विश्वासरावाने अल्पवयातच समरांगणी आपला चिमुकला देह ठेवला. त्याच समरांगणाच्या धुमश्चक्रीत त्याचा पितृबंधू सदाशिवरावभाऊ अल्पवयातच त्या भाऊ-गर्दीत नाहींसा झाला. श्री ज्ञानेश्वरानी आपलं अिप्सित कार्य अल्पवयातच संपवून आपली अवतारसमाप्ती केली; आणि विष्णुशास्त्री चिपळूणकरानी देखील आपल्या तेजस्वी बुद्धीची अुज्ज्वल ध्वजा फडकावून अिहलोकीची यात्रा अल्पवयातच संपविली. थोरल्या माधवरावानी पराक्रमाची दीर्घ मालिका गुंफून आपला देह ठेवला, तोही अल्पवयातच. त्याच अल्पवयात हा स्वातंत्र्यवीर आपलें अफाट कर्तृत्व नि अजोड शूरत्व जगाला दर्शवून, त्या कर्तृत्वानें नि शूरत्वानें जगाचे डोळे दिपवून, अेखाद्या कर्मयोग्याप्रमाणें अंदमानच्या काळया पाण्यावर, श्रीरामाप्रमाणें केवळ चौदाच वर्षे नव्हे तर आयुष्याची पन्नास

वर्षे वनवास भोगण्यासाठीं स्वकर्तव्य पालनाच्या विशाल आनंदांत निघून गेला.

— भा. द. खेर

न्यायालयानें विनायकाला दोन जन्मठेपेची व असेल नसेल त्या मालमत्तेच्या जप्तीची शिक्षा दिली. न्यायालयीन निकालानन्तर तुरुंगात असता अेके दिवशी त्याची प्रियपत्नी त्यास भेटावयास आली.

आपले पति आता अंदमानावर जाणार. ५० वर्षे तेथें शिक्षा भोगणार. तेथील यमयातनातून ते परत येतील का, या विचारानीं तिचे डोळे पाण्यानें भरून गेले. बिचारीचा सारा संसारच अैन तारुण्यात अुजाड बनला. पतीशी चार शब्द प्रेमळपणें बोलण्याचे सुखसुद्धा आता आपल्याला लाभणार नाही. स्त्रियाचा धर्म जो पातिसेवा त्याला तर तिला आता जवळ जवळ कायमचेंच मुकावें लागणार. त्यावेळीं तिच्या हृदयांत कोण कालवाकालव झाली असेल? पण ती एका शूर देशभक्ताची वीर पत्नी होती. तिने आपलें अन्तःकरण दगडासारखें घट्ट केलें व येअील त्या प्रसंगास तोंड देण्यास योगिनीप्रमाणें सिद्ध झाली.

या बिकट प्रसगी त्या वीरपत्नीच साजेलशा शब्दातच विनायकनं सात्वन केल. तो म्हणाला,

‘तुम्ही वीरपत्नी आहात. सुशील, सुविद्य तशाच सुविचारी आहात. विचार करा. चार भिंतीआडच्या जगात राहून चारदोन मुलांबाळांतच मनुष्याच्या आयुष्याची अितिश्री आहे काय? असा संसार -कावळे चिमण्याही करतात. समंजसपणा धरा व भोंवतालचा विचार

करा. कदाचित आपली ताटातूट झाल्यानेंच अितर हजारों घरातून प्रेमाचें संगीत निर्माण होअुं लागेल. सोन्याचा धूर निघूं लागेल.'

या समयोचित व वीरोचित सांत्वनानें तिला पुढील भकास काळ कंठण्यास थोडा तरी धीर मिळाला.

अंदमानकडे रवाना—

हिंदुस्थानातील विनायकाचा कारावास संपला. १–७–११ रोजीं मद्रास बदरात 'महाराजा' बोटीवर त्याला चढविलें. महाराजा बोट चालूं झाली. कंसानें देवकीच्या माडीवरील तान्हुल्यास जितक्या कठोरतेनें हिसकून घेतलें तितक्याच कठोरतेनें, अगर त्याहीपेक्षा अक्रूरानें कृष्णास यशोदामातेपासून कर्तव्यबुद्धीनें दूर नेले. तद्वत 'महाराजा' बोटीनें अनिच्छेनें भारताच्या या लेंकराला दूर नेलें व अेका भयानक व रुक्ष प्रदेशांत आणून सोडलें, ही अुपमाच अधिक सार्थ होईल.

४ ७-११ रोजी 'महाराजा' बोट अंदमानला लागली व त्याच दिवसापासून त्याचें अंदमानातील 'भयकर कैद्या'चें जीवनास सुरुवात झाली.

अंदमानची स्थिति—

विनायकानें आपलें बालपण 'भगूर'स संपविलें. विद्यार्थीदशा नाशीक व पुण्यास सपविली. क्रांतिकारक आयुष्य लंडनमध्यें घालविलें. आणि आता पुढील पन्नास वर्षे त्याला अंदमानात काढावयाचीं होती. अंदमानांत जातेवेळी त्याचें वय अवघे २७ होतें. म्हणजे त्यानें तारुण्यांत पदार्पण करून अवघी ३ वर्षें झालीं होती. आतां पूर्वीप्रमाणें त्याची शैशवावस्था, बाल्यावस्था राहिली नव्हती. म्हणून येथून पुढें

त्यास 'विनायक' या अेकेरी नांवानें संबोधणें चूक होअील. यावेळीं जगात तो 'विनायक' या नावानें ओळखला जात नव्हता. तर 'सावरकर' हें त्याचें नाव जगभर निनादून राहिलें होतें. म्हणून आपणही त्याच नावानें त्यास संबोधणें अधिक चागलें नाही का?

सावरकर अदमानात येण्यापूर्वी अंदमानाची स्थिति बरीच असंतोषाची झाली होती. सुरुवाती सुरुवातीच्या कैद्याना मिळत असलेल्या सवलती रद्दबातल झाल्या होत्या. पठाण कैद्यांना ते गुन्हेगार असूनही केवळ आडदाड पठाण म्हणून अितर कैद्यावर देखरेख ठेवण्याचे अधिकार प्राप्त झाले होते. ते हे पठाण व अितर अधिकारी या बंदिवानावर अनन्वित जुलूम करूं लागले. अमानुप कामें करावयास लावून बदिवानाचें रक्त शोपणाचें काम राजरोसपणें या बड्या जळवाकडून चालू होतें. यामुळे बंदिवान व अधिकारी याच्यांत वारंवार खटके अुडत. पण अधिकाऱ्याच्या हातात सत्ता असल्यानें कैद्याच्या धुसफुशीचा फारसा उपयोग होत नसे. उलट अशा असंतुष्टतेमुळें वरिष्ठाची अितराजी मात्र होत असे.

सावरकर अदमानांत आले नि ही जबरदस्ती बंद होत आली कारण त्यांचा घालमेली व अुठाठेवी स्वभाव येथेही स्वस्थ बसूं देत-नव्हता. येथेही त्यांनी कैद्यात अेकमेकाविपयी आपुलकी, स्वत्व, स्वाभिमान व प्रेम निर्माण केलें. त्यांच्यांत संघटना करून प्रचंड बळ संपादिलें व अधिकाऱ्यांस नमविलें. संप, अन्नत्याग यासारखीं तेजस्वी हत्यारें अुपसून जुलमी अधिकाऱ्यांना 'सळो की पळो' करून सोडलें,

बाबाराव सावरकर

आणि हे बाबाराव सावरकर ! स्वा. सावरकरांचे थोरले बधू ! स्वतःच्या जीवनाचा ‘ स्वातंत्र्य ’लढ्यांत पूर्णपणें होम करून देशास ‘ वीर विनायका ’चे फल प्राप्त करून दिलें. आज सजविलेलें स्वातंत्र्याचें मन्दिर आपण मनसोक्त पहात आहोत. स्वा. सावरकरासारखे अनेक संगमरवरी पत्थर या स्वातंत्र्य मन्दिराच्या भिंतीत आपण पहात आहोंत, पण या स्वातंत्र्य मन्दिराचा पाया बाबाराव सावरकरासारख्या प्रसिद्धीविन्मुख पण कर्तव्यतत्पर फत्तरावर अुभारला आहे. त्याना आपण प्रथम वन्दन करूंया !

अंदमानातील कैद्याना धर्मचिन्हें अंगावर वापरूं देण्यास मनाअी असे. अेका पंजाबी ब्राह्मण तरुणाने स्वतः बलिदान केलें व त्यामुळें धर्म-चिन्हांवरील बंदी अुठवावी लागली. तुरुगांत खितपत पडलेल्या कैद्याना खावयास बऱ्यापैकी सुद्धा अन्न मिळत नसे. तें सुधारावे म्हणून अनेक बंदिवानानीं अुपवास करावयास आरंभ केला. नानी गोपाळ हा तर कोवळा तरूण, पण त्यानें ७२ दिवस अुपवास केला. त्यातही कैद्यानी यश मिळविलें व अन्नात सुधारणा झाली.

शिक्षाचे स्वरूप—

सावरकर अदमानात आल्यानंतर त्यानाही अितर कैद्याप्रमाणें शारीरिक कष्टाची कामें अगमेहनतीने करावी लागली. ती नारळाची वासलात लावणें, त्याच्या शेंड्या व केशर सोडविणें, तें केशर व शेंड्या कुटून काथ्याच्या दोऱ्या वळणें, आतील खोबऱ्याची भकलं घाण्यात घालणे, घाणा ओढून त्यातून तेल गाळणे आणि चुकून कुठें गुप्त पत्र अगर कोरा कागद सापडला तरीही त्यास टागलेल्या हलकडीत अडकळवून लोंबकळवणें व सर्व शरीर रक्तलांछित करणें, हीं सारी कामे सावरकरानी केलीं व या साऱ्या शिक्षा त्यानी निमूटपणे सोसल्या.

मात्र यातूनही काही कैदी नदगोपालासारखे निघत. कामात व्यवस्थित टाळाटाळ करीत व योग्य तीं अुत्तरें देअून अधिकाऱ्यावर मात करीत. त्याना चूप बसवीत. काहीं कैदी अुघड अुघड अधिकाऱ्याचा पाणअुतारा करीत.

काहींना अंदमानातील हाल अितके जाणवत कीं, त्याना जगणें-

सुद्धा असह्य होओी. अिंदुभूषणसारखे कैदी तर आत्महत्या करीत. अुल्हासकरासारख्या कैद्याना वेड लागे, बाबाराव सावरकरांसारख्या कैद्याना क्षयाचा त्रास होओी.

अशा प्रकारच्या रानटी शिक्षांचा सावरकरांच्या शरिरावर फार अनिष्ट परिणाम झाला. दिवसेंदिवस त्यांची प्रकृति क्षीण होअूं लागली. अितर अनेक व्याधींचा किरकोळ त्रास होअूं लागला. क्षयाचीं पूर्व-चिन्हें दिसू लागली. वजन घटत घटत ९२ पौंडांवर येअून ठेपलें. दरम्यानच्या काळात सावरकराच्या मनात अनेक वार आत्महत्येचे विचार चमकून गेले. पण विचारावर विवेकानें मात केली व तसें काही अभद्र घडून आलें नाही.

अशा स्थितीत दिवस कंठीत असताही त्याच्या नेहमीच्या गोष्टी चालूच होत्या. अंदमानात नवीन येणाऱ्या कैद्यांकडून भारताविषयी नवीन गोष्टींचें ज्ञान घेणं चालूच होत. बेडयांच्या खुळखुळण्या आवाजावर सांकेतिक लिपी बसविलेली होती. गळयांतील डी तिकिटांचा संदेशवाहक बिल्लयाप्रमाणें अुपयोग केला होता. लिहिण्यास कारागृहाच्या नियमाप्रमाणें कागद मिळत नसे, तर तुरुंगाच्या भिंतीच्या विटावर कोरून ठेवीत. स्वत: मुखोद्गत करीत. लवकरच शिक्षा संपून बाहेर पडणार असणाऱ्या बंदिवानाकडून पाठ करवून घेत. किंवा अनेक हिकमतीनें कागद मिळवून त्यावर आपले काव्य अुतरवीत आणि मग त्याचा भारतांत प्रसार होओी ज्या काव्यान सावरकराना अभिजात कवि अशी मान्यता मिळवून दिली तें 'कमला' हें काव्य याच अंधार कोठडीत जन्माला आलें.

हिंदुत्वाचा पाया—

यक्षपत्नी व यक्ष आपापले विरह दिवस जसे मोठ्या कष्टानं मोजीत घालवीत, तद्वत सावरकर आपल्या भारतमातेच्या वियोगाचे अंदमानातील दिवस घालवीत होते. या वास्तव्यात त्यांना दिसून आलं कीं, आपला हिंदू समाज विस्कळीत आहे. आपल्याच बांधवां-विषयी तो अुदासीन आहे. खुद्द अंदमानातच पठाणानी पद्धतशीर मुस्लिमीकरण चालविलें होतें. अशा धर्मांतरित कैद्याशी हिंदू कैदी फटकून वागत. यामुळें अंदमानातील हिंदू कैद्याची सख्या दिवसेंदिवस घटूं लागली तर मुसलमानी कैद्याची वाढू लागली. हिंदूधर्मावरील हा घाला सावरकरानी जाणला व त्यात जातीनें लक्ष घालून व प्रसगीं अितर हिंदू कैद्याचा रोष पत्करूनही हे पठाणीकरण हाणून पाडले. येथूनच त्याचे लक्ष हिंदुत्वाकडे, निद्रिस्त हिंदुत्वाकडे गेले. रत्नागिरीस सभोंवार पाहिले की, हिंदूवर आजपर्यंत अनेक हल्ले झाले आहेत. अद्यापिहि हिंदूवर अत्याचार होत आहेत व पुढेही जुलम नि अना-चार चालूच रहाणार. या सर्व घडामोडीचा त्यानी अभ्यास केला व त्याची खात्री पटली की, मुसलमान हिंदुत्वावर घाला घालून स्वत.चें राष्ट्र हिंदुस्थानात स्थापू पहात आहेत. शून्यातून ते पाकिस्तान निर्मू पहात आहेत. त्यास शह द्यायचा असेल तर हिंदूंनीं संघटित झालं पाहिजे, हिंदू म्हणूनच जगल पाहिजे व हिंदू म्हणूनच मेल पाहिजे.

लष्करीकरणाची मूहूर्तमेढ—

सावरकराच्या आयुष्यात 'हिंदुत्वाचा' पाया अंदमानच्या लहानशा कोठडीत घातला गेला व त्यांनी अहिंदूशीं हिंदूंनी वागताना पुढील-

प्रमाणें वागावें असा अिशारा दिला. तो कांहीं काल परवाचा झालेला त्याचा कायापालट नव्हे. त्यानीं बजावलें, 'अहिंदू येतील तर त्याचे-सह, न येतील तर त्यांचेवाचून, व विरोध करतील तर त्या विरोधास अुच्छेदून हिंदू आपलं न्याय्य स्वातंत्र्य मिळवतीलच मिळवतील.'

जशी सावरकराची 'हिंदुत्वाची' भूमिका पूर्वीचीच आहे. त्याच प्रमाणें 'लष्करी' करणाची भूमिकाही त्यानी पूर्वींच स्वीकारली आहे. तीही काही गेल्या महायुद्धात सोयीप्रमाणें स्वीकारलेली व हिंदुस्थाना-वरील साहेबाची पकड घट्ट व्हावी म्हणून केलेली 'रिक्रूटभरती'ची आरोळी नव्हे. कारण अंदमानातच सावरकराच्या 'सैनिकीकरणा'ची मुहूर्तमेढ रोवली गेली १४ सालचं युद्ध जर्मनीगट विरुद्ध अिंग्लंडगट असें चालू होत जर्मन जहाज अंदमानाभोंवती घिरट्या घालत होतं. सावरकर प्रभृति राजबंदीना त्याना पळवून न्यायचं होतं. लाला हर-दयाळ अेकवेळ सावरकराचे विश्वासु सहकारी होते. त्यानी अमेरिकेंत 'गदर' पार्टी स्थापन केली होती. जर्मनीनें आपल्या पार्टीस शस्त्राची व अर्थाची मदत करावी अशी त्याची खटपट चालू होती. आणि त्यास यशही आलें. पण ब्रिटिशांचें सुदैव व भारताचें दुर्दैव म्हणून 'गदर' पार्टीस यश आले नाही. व शेवटी जर्मनीही पराभवाच्या खोल दरीत कोसळला.

युद्धात जर्मनीचा पराभव होणार हें दूरदर्शीपणानें जाणूनच अिकडे भारतात लो. टिळकानी 'सैनिकीकरणा'चा धडाडीनें पुरस्कार चाल विला होता. लोकमान्य यावेळीं कांहीं सरकारचे कैदी नव्हते. अगर त्याना स्वतःची सुटका करून घ्यावयाची नव्हती. अथवा स्वतःचा

स्वार्थही त्यांना साधावयाचा नव्हता किंवा ब्रिटिशाची पकडही हिंदुस्थानभोंवती घट्ट करावयाची नव्हती. मग त्यानी सैनिकीकरणाचें अगर विरोधी पक्ष सावरकराच्या सैनिकीकरण धोरणाची टरेबाजी उडवीत असता वापरणाऱ्या उपहासगर्भ रिक्रूटभरतीचें धोरण का स्वीकारलें? उलट त्याना देश स्वतंत्र करावयाचा होता व ते हें निश्चित जाणून होते की 'आल्या संधीचा आपण अवश्य फायदा घेतला पाहिजे. १८५७ नंतर भारताला निःशस्त्र करून ब्रिटिशानी गोगलगाय बनविलें आहे. साध्या चाकूनंही भारतीय तरुण अर्धमेला होत आहे. अन् हें युद्ध आलें नसतें तर अद्यापही त्याची तीच स्थिति झाली असती. दैवानें खैर केली नी म्हणूनच युद्धात भारतीयाना प्रत्यक्ष प्रवेश मिळाला. त्यानी आता शिकस्त केली पाहिजे. सर्व सैनिकी क्षेत्रें व्यापली पाहिजेत नि लढाऊ बनलं पाहिजे, तरच आपल्या राष्ट्राचा स्वातंत्र्य लढ्यात व त्या नंतर स्वातंत्र्य मंदिरास चिरस्थायी स्वरुप देण्यास निभाव लागेल. अेरवी नाहीं.

सैनिकीकरणाचा अंदमानातून प्रचार करताना सावरकराचीही हीच विचारप्रणाली होती. अगदी अलिकडच्या काळातही हिंदुमहासभेच्या अध्यक्षपदावरून त्यानी हेंच मत प्रतिपादन केलें व आजही ते याच मताचा पाठपुरावा करीत आहेत. त्यांचें निश्चित मत हें आहे की, **कोणत्याही राष्ट्राचें स्वातंत्र्य व अभ्रत हीं त्या राष्ट्रांत सज्ज असलेल्या सैनिकी सामर्थ्यावर अवलंबून आहेत.**

साक्षरता प्रसार—

हिंदुत्व आणि सैनिकीकरण यांबरोबरच सावरकरानी आणखीहि

काही राष्ट्राच्या हिताची कामं केलीं. त्यापैकींच साक्षरताप्रसार हेंही अेक होय.

अंदमानात येणारे सर्वच कैदी काहीं शिकलेले नसत. त्यामुळें त्याना सुशिक्षितात अुत्पन्न झालेले देशप्रेम, स्वातंत्र्य, नीति व अनीति याची काहीच कल्पना नसे. भयकर स्वरूपाचे खाजगी हेव्यादाव्याचे गुन्हे करून काही कैदी अंदमानात येत. सावरकरानी या सर्वांना हाताशीं धरले. त्याना लिहायवाचायला शिकविलें. पूर्वी जो कैद्याचा कर्दनकाळ म्हणून गाजलेला तुरुंगाधिकारी बारी होता तो अतिशय जुलमी होता. तो यावेळी बदलला होता व त्याचाच कोणी नातलग तुरुंगाधिकारी झाला होता. या अधिकाऱ्यानें त्याच्या पुढील कार्यांत काहीच अडथळा आणला नाही. आणि यावेळी कैद्यातही मोठी अेकजूट झाली होती. त्याची थोडीशी चुणूक अधिकारी वर्गाला दिसून आली होती २० साली जेव्हा लोकमान्य टिळक वारले तेव्हा तुरुंगातील सर्व कैद्यानी अुपवास केला व सुतकदीन पाळला. या त्याच्या संघटनसामर्थ्यामुळें अधिकारीवर्ग बिचकू लागला होता.

बढती व सुटका —

अधिकारीवर्ग कैद्याना भिअू लागला येथपर्यंत सावरकरानीं मजल ठोकली. आतापर्यंत अंदमानातील अधिकारीवर्ग फर्मावील त्या शिक्षा भोगाव्यात, जुलमी शिक्षा व वाओीट अन्न याविरुद्ध कैद्यात चेतना अुत्पन्न करावी, संप, अन्न सत्याग्रह घडवून अधिकारीवर्गावर दडपण आणावं व कैदीवर्गात आत्मविश्वास निर्माण करावा, धर्मांतरितांची शुद्धि करावी व अशिक्षिताना सुशिक्षित करून सोडावें अशा प्रकारची

अनेक कार्ये त्यांनी केली होतीं व शिक्षेतील अनेक दिवस सपविलेही होते. तुरुंगाच्या नियमाप्रमाणे कैद्यास ज्या सवलती असत त्या मिळण्यासाठीं सावरकरानी हिंदुस्थान सरकारकडे अनेक अर्ज केले होते पण कशाचीच दाद लागली नव्हती. शेवटी त्यास तेल गुदामावरील अधिकारी केलें व अशा रितीनें त्यास बढती मिळाली.

अंदमानांतून परत भारताकडे —

गुंतागुत झालेल्या दोऱ्याची अेक गाठ अुकलावी म्हणजे दुसऱ्या गाठी सहजासहजी अुकलू लागतात, त्याप्रमाणें सावरकराना बढतीचें सख मिळाले व त्यानंतर अंदमानातून बाहेर पडण्याचें सुखही लवकरच प्राप्त झाले.

भारतातील भारतवासियानी केलेल्या खटपटीस यश आले व १९२१ सालीं सावरकराना अंदमानातून हलविण्यात आले. अदमानची ती कोठडी सोडतेवेळीं त्याना मनस्वी भडभडून आलें. सहजच आहे. कृष्णाची जन्मभूमी जरी मथुरा असली तरी त्याच सार बाळपण यशोदेच्या कुशींत, नंदाच्या घरीं व गोपालाच्या सगतींत गेल. अक्रूराबरोबर त्यांना सोडून जात असता सार गोकूळ दु:खी झाल्यास नवल नाहीं. तसेंच कृष्णाचे डोळेही पाणावल्यास आश्चर्य कसलें? जवळ जवळ ११ वर्षे त्या भूमीनं आपल्या माडीवर त्याना खेळविल कुरवाळिलं, संभाळिलं. अनेक झगड्याशी झगडे देअून स्वत:ला बढती प्राप्त करून घेतली. अभिजात कवि म्हणून ज्या काव्यानें त्याचें नाव मराठी वाङ्मयात अजरामर करून ठेवलें तें 'कमला' काव्य व अितरही अनेक ग्रथ येथीलच चार भिंतीच्या आतील

खुराड्यात जन्म पावले ती भूमी सोडणे — आणि तेंही मातेसमान असलेल्या येसूवहिनींच्या दुःखद निधनानंतर — साहजीकच सावरकराच्या जिवावर आलें. त्यावेळीं त्याच्या मन:चक्षूंपुढें येसू वहिनींची करुण पण तेजस्वी मूर्ती तरळू लागली.

लहान वयात येसूवहिनींचे पति गणेशपंत अर्फ बाबा अंदमानात गेलेले ! प्राणापलिकडे जतन केलेले विनायक भावोजीही अंदमानांतच बाबाना सोबत करण्यास गेलेले ! घरीं केवळ धाकटा दीर व विनायक भावोजीची साध्वी पत्नी यमुना याच्या सान्निध्यात पतिराजाचें आणि भावोजींचे स्मरण चाललेलें ! कुडीतील सारे प्राण अेकवटून आणून डोळ्यात साठविलेलें आणि ती नजर—ती दिव्य नजर हजारों मैल दूर असलेल्या व कोठडीच्या आत कोंडलेल्या व साखळदंडानीं जखडलेल्या, हलकड्यात अडकविलेल्या नी तेलाचा घाणा ओढीत असलेल्या, छिलका कुटत असलेल्या नि काथ्याच्या दोऱ्या वळत असलेल्या त्या बंधुद्वयाकडे लागलेली ! तिकडे सावरकर बंधूंच्या हातातून रक्ताचे थेंब झिरपत असत तर अिकडे यांचे डोळ्यांतून अश्रूंच्या धारा ओघळत !

अशाही स्थितींत आपणास दर्शन घडावं म्हणून येसू वहिनींनीं आपले प्राण कुडीत जतन करून ठेविले. धाकट्या दिरानें त्याची अंदमानांत भेट घेता यावी म्हणून सरकारदरबारीं शिकस्त केली, पण फत्तराहूनही कठीण हृदय असलेल्या सरकारनें त्यांना परवानगी दिली नाहीं तेंव्हा शेवटीं केवळ भेटीच्या आशेनें आसुसलेला, तगलेला तो जीव 'पतिराजां'चा हंबरडा फोडीत व 'भावोजी' चा टाहो फोडीत निघून गेला होता.

ती वहिनींची वत्सल मूर्ति पुन्हां आपणास दिसणार नाहीं हें विचार मनात येऊन त्यांचं हृदय सुन्न झालं होतं. नकोच तें भारतात जाण असेंही क्षणभर त्यांना वाटलं. पण खुद्द सरकारनेंच त्याना व त्याच्या बंधूंना—गणेशपंतांना—बाबाना अंदमानातून हालवायचं ठरविलं होतं. सरकारच्या अिच्छेपुढं कोण काय बोलणार? अखेरीस त्यांचें अंदमान सुटलें, कायमचें सुटलें.

अंदमान सोडते वेळी अंदमानांतील सावरकराच्या बंदिवान सहकाऱ्यानीं, मित्रांनी अश्रुपूर्ण नेत्रानी त्याचा निरोप घेतला व सरकारी हुकूम धाब्यावर बसवूनही अेका बंदिवान जमादारानें त्यांच्या गळ्यात चाफ्याची पुष्पमाला घातली.

आणि मग सावरकर 'महाराजा' बोटीनें भारतास परत आले. अक्रूरान कृष्णास नेताना सुरक्षित परत आणून देण्याच गोकुळ वासियाना व नंदाच्या यशोदेला अभिवचन दिलें होतें. 'महाराजा' बोटीनंही भारताचा हा कान्हा भारतास परत आणून दिला.

सावरकर अदमानातून परत आले तरी त्याचा कारावास सुटला नव्हता. पण हाही काल गेला. येथीलही तीन वर्षांची कारावासाची मुदत संपली. त्याचे शारिरीक हाल संपले. त्यांच्या अुलाढाली संपल्या. त्याचा हिंदुत्वाचा अवतार पुढें चालू झाला नि १९२४ सालीं सावरकरांची सशर्त मुक्तता झाली.

दोन जन्मठेपी झालेला हा कैदी सुटेल व परत आपल्याला पहावयास मिळेल असें कुणाच्या स्वप्नांतही आलें नसेल—

पण कालाच्या उदरात काय दडलंय तें कुणाला समजायचं ?

कांहीं अटींवर का होईना, पण त्यांची सुटका झाली व ते आपल्या निवासस्थानीं रवाना झाले. आपण त्याचें शुभ चिंतन चिंतूंया व त्यांना आपणात परत आणून सोडणाऱ्या कालाचीही स्तुती गाऊं या.

' कालाय तस्मै नमः '

— अध्यक्षपदावरून —

राष्ट्रस्वतंत्रता ध्येयं यथा साध्यंच साधनम्
अभ्युत्थानाय हिंदुनामयं पक्षः प्रवर्तितः ॥

जोपर्यंत मुसलमानपक्ष काँग्रेसला आपणाकडे वेगाने खेंचून घेत आहे, तोंपर्यंत हिंदुसभेच्याद्वारें काँग्रेसच्या या गतीला विरोध करण्यासाठी आपण या पक्षात मिळालों असून राष्ट्रोद्धाराच्या खऱ्या झगड्यातून काँग्रेसच्या बरोबर खांद्यास खांदा लावून लढूं. अणुमात्राही मागें सरणार नाहीं.

——वीर सावरकर

स्वा. सावरकरानी हिंदुसभेच्या अध्यक्षपदाचें स्वरूपच बदलून टाकलें. अध्यक्षपदानें ते मोठे झाले नाहींत; तर उलट त्यांच्या योगें अध्यक्षपद मोठें झालें, आणि तसें प्रभावी संग्राहक नि जागरूक नेतृत्व दुसऱ्या कोणाचें नसल्यामुळें

त्यानाच हिंदुराष्ट्रानें कानपूरला अेक मतानें सहाव्यादा अध्यक्ष-स्थानी निवडले.

ग. वि. केतकर (सह्याद्री, जून ४३)

सावरकरांची तुरुंगातून कायमची मुक्तता झाली, पण त्याजवर कांहीं अटी लादल्या. ' राजकारणापासून दूर रहावयाचें व केवळ रत्नागिरी जिल्ह्यातच हिंडावयाचें ' याच त्या अटी होत.

या नजरकैदेच्या मुदतीतही सावरकर स्वस्थ बसले नाहीत. त्यांनीं आपलं तन, मन, धन सामाजिक कार्यासाठी वेंचल. आपलं सर्वस्व ' हिंदुत्वा'च्या चरणी वाहिलं. हिंदुत्वाला कीड लावणारीं जातीयतेची, धार्मिक भोळेपणाची, बुवाबाजीची व अनिष्ट रूढीची बाडगुळं त्यानी जाळून टाकण्याची कोशीस केली. झुणकाभार सहभोजन, औद्योगिक कार्य, मंदिर प्रवेश, जलप्रवेश, भाषाशुद्धि, लिपिशुद्धि आदि कार्ये त्यानी नेटानें केलीं. अेका धनिकाचे सहाय्याने त्यानी रत्नागिरीस सर्वास खुलें असें ' पतित पावन ' मंदिर बांधलें.

याचवेळीं सावरकर रत्नागिरी हिंदूसभेच्या कार्यकारी मंडळाचें सदस्य होते. महासभा अजून राजकारणात अुतरली नव्हती. सावरकर बंधु त्रिवर्गांनीं मोठ्या धाडसानं हिंदूसमाज सुधारण्याच व जागृत करण्याचं काम सुरू केल. ' श्रद्धानंद ' मधून नियमियपणें ते हिंदूसंस्कृतीचा पुरस्कार व प्रचार करीत.

पूर्ण मुक्तता—

आणि काय चमत्कार ! हीही स्थानबद्धता संपून गेली. १९३७ साल आलें. कूपर मंत्रिमंडळ आस्तित्वात आलें. त्यातील अेक मंत्री

श्री जम्नादास मेथा ' यानीं विशेष खटपट करून गव्हर्नर लॉर्ड ब्रॅबोर्नना सावरकरांची बिनशर्त सुटका करणेस भाग पाडल आणि २७ वर्षांच्या प्रदीर्घ काळानन्तर सावरकर पूर्णपणे स्वतंत्र झाले.

सावरकराची संपूर्ण मुक्तता होताच त्यानी मुंबईस वास्तव्य करण्याचं टरविलं नि ते मुंबईकर बनले.

वैचारिक मंथन

राजकीय निर्बंधातून सावरकराची पूर्णपणें मुक्तता झाली. प्रत्येक पक्षियाना वाटू लागलं होतं, सावरकरानीं आपल्या पक्षाला येऊन मिळावं. त्यावेळी कॉंग्रेसपक्ष देशातील प्रमुख पक्ष म्हणून मानला जात होता. म. गांधी, सुभाषचंद्र बोस, पंडित जवाहरलाल नेहरू, सरदार वल्लभभाई पटेल अशा अव्वल दर्जाच्या लोकाग्रणींचें कॉंग्रेसला नेतृत्व लाभले होतें. सावरकरांची मुक्तता होताच त्यानी आपल्या वसतिस्थानावर कॉंग्रेसचा तिरंगी ध्वजही उभारला होता. सुभाषबाबूंनीही त्याना कॉंग्रेसमध्यें येण्याविषयी विचारणा केली होती म्हणतात.

कॉंग्रेसखेरीज दुसरा पक्षही हिंदुस्थानात होता व तो म्हणजे हिंदुमहासभा. यावेळी हिंदुमहासभेला राजकीय महत्त्व मुळीच प्राप्त झालें नव्हते. ती अेक केवळ सांस्कृतिक विचार करणारी संस्था अेवढच तिला महत्त्व होतं. पं. मदनमोहन मालवीय, लाला लजपतराय, तात्यासाहेब केळकर, डॉ. शंकराचार्य कुर्तकोटी, विजय राघवाचारियर असे प्रमुख पुढारी या वेळपर्यंत महासभेला लाभले होते. महासभेच्या शैशवावस्थेंत तर कॉंग्रेसच्या अधिवेशनाला जोडूनच व कॉंग्रेसच्या मंडपातच आधिवेशन भरत असे व तींमधीलच पुढारी तिचे

अध्यक्ष होत. १९२७ सालीं तर म. गांधी महासभेचे चिटणीस म्हणून होते, असा अेके ठिकाणी अुल्लेख आढळतो. म्हणजे कॉंग्रेसशीं तसा महासभेचा संघर्ष मुळींच नव्हता.

पण रत्नागिरी तुरुंगातून सावरकर सुटले त्याच वेळीं कॉंग्रेसचीं पावलं मुसलमानांचा अनुनय करण्याकडं वेगानं पडूं लागलीं होतीं. त्या आधी खिलापतीची चळवळ झालीच होती. 'या खिलापतीतूनच* मलबारमधील आफत निर्माण झाली होती. या खिलापतीनेंच मोपल्याच्या बंडास जन्म दिला व तेथील हिंदूंची तेथील मुसलमानांनी सरसहा कत्तल केली. अबला व असहाय्य स्त्रियावर अनेक पाशवी अत्याचार केले व लहान लहान अर्भकाची तर चराचर कंठनाळें चिरली. तरीही कॉंग्रेस स्वस्थच होती. तरीही कॉंग्रेस खिलापतीच्या चळवळीस हातभार लावाच म्हणत होती, आणि अिकडे मुंबअी व अितर शहरांतूनही मुसलमान हिंदूंवर हल्ले चढवीतच होते. बाटवा-बाटवीचे तर प्रस्थ राजरोस चालूं होतें. अल्पसंख्य असतील त्या प्रदेशात ते अल्पसंख्य म्हणून व बहुसंख्य असतील तेथें बहुसंख्य म्हणून त्यांना सवलती हव्याच होत्या. या सवलती पदरात पाडून घेण्यासाठीं जीनांच्या नेतृत्वाखालीं मुस्लीम लीगही मार्ग आक्रमूं लागली होती. लोकात नैराश्य असल्यामुळें व कॉंग्रेसनें लोकाना भारलें असल्यामुळें बहुसंख्याकत्वाच्या सबबीवर सिंध हा मुंबअीपासून विलग करण्यात आला होता व त्याचवेळी आमच्या कॉंग्रेस नेत्यानी स्वतःच्या हातानींच अशा रीतीनें पाकिस्तानचा पाया अुभारला होता. त्यास अनुसरूनच जीनानीं स्वतंत्र पाकिस्तानची मागणी केली होती.

प्रत्येक कार्यांत मुस्लिमांची ही अडचण होऊन बसली. पाकिस्तान दिल्याशिवाय ते पुढें पाऊल टाकण्यास तयारही होईनात व कॉंग्रेस तिचा अनुनय करण्याचेंही सोडून देईना. त्यामुळें ते जास्तच शेफारले. ते करतील त्या मागण्या कॉंग्रेसनें मान्य केल्या तरी त्यांचा आपला हात पुढेंच. शेवटी तर महात्माजींनीं त्याना 'कोरा चेक' दिला. तरीही त्यांचे समाधान होईना. डोंगर महमदाकडे येत नाहीं तर महंमदानें डोंगराकडे गेलें पाहिजे, असे कॉंग्रेस नेते बजावूं लागले.

पूर्ण विचारान्तीं—

'पण सावरकरानीं जाणलें कीं हा डोंगर साधा डोंगर नाही. स्वतः तो अेकाच जागी स्थिर नाही. त्याला पंख आहेत नि त्यामुळं त्याला अुडता येतं नि महंमद जसजसा त्याजकडे जाअूं लागला, तसतसा हा डोंगरही मागें मागे सरकूं लागला. या शर्यतीत डोंगराचें समाधान होण्याची मुळींच शक्यता नाही. अुलट डोंगर जसजसा मागें सरकत आहे व महंमद त्याचे मागें मागें धावत आहे तों शेवटी महंमद कोणत्यातरी दरींत कोसळून त्याच्या या चिंधड्या अुडणारच. हें समजून आपण वेळीच सावध झालें पाहिजे. मुसलमानाचे हिंदूंवर अत्याचार होत आहेत ते, ते हिंदू म्हणून होत आहेत. प्रत्यक्ष हिंदूनी कितीही नाकारलें तरी 'तू हिंदू आहेस म्हणून तुझा काटा काढला पाहिजे' अशा हिरीरीनेंच ते हिंदूंशीं मुकाबला देत आहेत.

पण मुसलमान हिंदूंवर अुघड अुघड हल्ले का करूं शकत होते? त्याचं शस्त्रबळ हिंदूंपेक्षा जास्त होत का? त्याचं संख्याबळ हिंदुंपेक्षा

जास्त होत का? त्याला कारण अेकच होतं. हिंदु विस्कळित झाले होते. हिंदुंना हिंदुंविषयींच प्रेम व विश्वास वाटत नव्हता. अेकवेळ हिंदू आले नाहीत तरी चालेल; पण मुसलमानांनीं आपल्याशी हात-मिळवणी केलीच पाहिजे. त्याशिवाय देश स्वतंत्र होअुंच शकणार नाहीं. अशी आपल्या हिंदुनेत्यानी स्वत:ची समजूत करून घेतली होती.

आणि कॉंग्रेसमध्यें—

ती ही फुटीर वृत्तीच हिंदूचा व हिंदू संस्कृतीचा नायनाट करीत आहे, हें सावरकरानीं अुघड्या डोळ्यानीं पाहिल होत व कॉंग्रेस मुस्लिमाच्या अनुनयानें हिंदुत्वाचा सौदा करत आहे हे त्यानी जाणलं होतं. त्यानी हेंही जाणल होतं कीं, आज कॉंग्रेसमध्यें शिरून या गोष्टीला पायबंद घालता येणें अशक्यच आहे. आणि आपल्या बाजूस लोकमत घेणंहि अशक्य आहे. अुलट आपलीच अुचलबागडी व्हावयाची आणि ही कल्पना तर पुढें संपूर्णपणें खरीही ठरली आहे. खरे-नरिमन याची हकालपट्टी झालीच, महात्माजीचा पराभव करूनही त्रिपुरा कॉंग्रेसचे अध्यक्ष म्हणून निवडून आलेल्या व जनतेच्या कंठातील प्राण म्हणून स्थान मिळालेल्या सुभाषचंद्रांना कॉंग्रेस सोडावी लागली. अितकेंच नाहीं तर स्वत:च्या मायदेशालाहि परागंदा व्हावें लागलें. जयप्रकाशादि समाजवादी कॉंग्रेसभक्ताना कॉंग्रेसला रामराम ठोकावा लागला आणि आज अेकवेळ जे कॉंग्रेसचे अध्यक्ष होते, गेल्याच वर्षीं अध्यक्ष पदासाठीं अुभे राहिले होते व कदाचित् सरदारजींचा टंडनना पाठिंबा नसता तर अध्यक्षही झाले असते, त्याच कृपलानींना आपल्या सहकाऱ्यांसह कॉंग्रेसमधून बाहेर पडावें लागलें आहे. आणि

यातच भर म्हणून की काय आजचे स्वतंत्र भारताचे पतप्रधान नेहरूनी क्रॉमवेली हुकुमशाहीनें टंडनजींची अध्यक्षपदावरून हकालपट्टी करून स्वतःच अध्यक्षपदाची खुर्ची बळकावून अितिहासाची पुनरावृत्ती होते ती ही अशी, असें पुन्हा अेकदा सिद्ध केलें. आणि सावरकर अगर त्याच्याच मताचे अितर हे जर कॉंग्रेसमध्यें शिरले असते तर त्याना याहून दुसरें फळ मिळालें असते असें म्हणवत नाही.

या सर्व गोष्टी व त्याचे भावी परिणाम आणि देशाचे वारे कोणत्या दिशेने वहात आहे तें सावरकरानी दूरदर्शीपणाने जाणलें. म्हणूनच त्याना द्रष्टे म्हणावयाचे व म्हणूनच ते कॉंग्रेसमध्यें गेले नाहीत.

महासभेचे अध्यक्ष झाले —

हिंदुस्थानचें कोटकल्याण व स्वातंत्र्य अवलंबून असेल तर हिंदूवरच, हें जाणून त्यानीं हिंदु कार्य धडाडीने चालविलें. आणि यामुळेंच त्याना १९३७ साली कर्णावती (अहमदाबाद) येथें भरलेल्या अखिल भारतीय हिंदुमहासभेच्या अध्यक्षपदाचा मान मिळाला व सुरवातीस वर्णन केल्याप्रमाणें हा मान पुढें सतत सहा वर्षे त्याना मिळत राहिला.

अध्यक्ष झाल्यानंतर —

सावरकर हिंदुमहासभेचे अध्यक्ष झाले आणि महासभेस अखिल भारतीय स्वरूप प्राप्त झाले. प्रथम दर्जाच्या श्रेणीला ती लवकरच येअून ठेपली नि वयानें व ज्ञानानें ज्येष्ठ आणि श्रेष्ठ कॉंग्रेसशी ती स्पर्धा करूं लागली. राजकीय पेंचप्रसंग सोडविताना कॉंग्रेसच्या बरोबरच महासभेचें मत राजकर्त्यांना विचारात घ्यावें लागूं लागलें. आजवर व्हॉअिसरॉय गांधी व जीना यानाच भेटत असत पण आता

व्हॉअिसरॉयना हिंदूंचा प्रतिनिधी या नात्यानें सावरकरांचाही सल्ला घ्यावा लागूं लागला. गेल्या महायुद्धकाळीं क्रिप्ससाहेब कांहीं निरवानिरव व देवाणघेवाण करण्याच्या अुद्देशानें हिंदुस्थानात आले. वाटाघाटींसाठी त्यानी कॉंग्रेसच्या प्रतिनिधीना भेटीस बोलाविलें. त्याचप्रमाणें महासभतर्फे सावरकर व डॉ. श्यामाप्रसाद मुकर्जी यांनाही भेटीस बोलाविलें. म्हणजे गाधी-जीनाप्रमाणें सावरकराना पाचारण करणे ही अेक राजकारणात अत्यावश्यक गोष्ट होअून बसली. क्रिप्स् शिष्टाअीचेवेळीं त्यांतील घोक्याचीं स्थळें सावरकरानी तेंव्हाच जाणलीं व ती योजना त्यानीं फेटाळून लावली. मागाहून कॉंग्रेसनेंही ती योजना घुडकावली. हिंदुस्थानांत असंतोष भडकला आहे. त्याचे ज्ञान व्यवस्थित व्हावें म्हणून प्रे. रुझवेल्टनी आपले वैयक्तिक प्रतिनिधी फिलिप्स यास हिंदुस्थानात पाठविलें. त्यावेळीं गाधी–जीनाप्रमाणेच सावरकराना त्यानीं त्यांच्या बंगल्यावर भेट दिली. त्यावेळचे सावरकरांचें ' की घेतलें व्रत न हे अम्ही अंधतेने, लब्धप्रकाश अितिहास प्रकाशनाने, तें दिव्य दाहक म्हणोनि असावयाचें, बुद्धयाच वाण घरिले करी हे सतींचे ' असे अितिहाससिद्ध विवेचन अैकून फिलिप्सनी तोंडात बोटे घातली अशा प्रकारें सर्व देशात कॉंग्रेस–महासभा–लीग असे तीन पक्ष प्रबळ म्हणून गणले जाअू लागले. स्थानिक ग्रामपचायतीच्या निवडणुकीतील अुमेदवारापासून तों मध्यवर्ती निवडणुकींतील अुमेदवारापर्यंत सारे महासभेचे अुमेदवार निवडून येअूं लागले.

अेवढें घवघवीत यश महासभेला सावरकरांनीं अवघ्या सहा वर्षांत प्राप्त करून दिलें. कॉंग्रेससारख्या बलिष्ट पक्षाचा कठोर व प्राण-

घातक हल्ला होत असूनहि त्यानीं हें प्रचंड यश प्राप्त करून दिलें. गांधी–नेहरू जनतेच्या गळ्यातील ताईत बनले असता, त्याना देवतातुल्य स्थान प्राप्त झालें असतां व ते करतील ती पूर्व अशी वस्तुस्थिति असतांही त्यानी कॉंग्रेसवर हा प्रचंड विजय मिळविला तो काही केवळ सहजासहजी अगर त्याच्या अेकवेळच्या पूर्वपुण्याओंनें नव्हे; तर हिंदुराष्ट्र व्हावें ही तळमळ यामुळें. प्रकृति प्रतिकूल असताही त्यानीं चिकाटीनें व धडाडीनें कार्याशी अेकनिष्ट राहून काढलेले दौरे व अेवढ्या वृद्धापकाळातही देशाविषयीं हृदयात साठविलेलं प्रेम यामुळेंच त्याना त्याच्या या कार्यात अलौकिक असं यश संपादिता आल.

आधीच प्रकृतीचें अस्वास्थ्य. तशात वृद्धापकाळाची झुळूक यामुळें ते सतत आजारी असतच; पण तरीही त्यानी स्वीकारलेल्या कार्यात रतिमात्र चुकारपणा केला नाही. सतत अविश्रात दौरे काढले. काश्मीर-पासून कन्याकुमारीपर्यंत सारा हिंदुस्थान त्यानी धुंडाळला. त्याच्या अितके तुफानी धावते दौरे त्या काळात कोणाही पुढाऱ्यानें काढले नाहीत. त्यानीं आपल्या प्रकृतीची पूर्ण हेळसाड केली. त्यामुळें प्रकृती पूर्ण ढासळली, पाय अधू झाले आणि शारिरिक व्यंगावर टीका करणारे पशुयोनीतील नीच टीकाकार त्याच्या पायाच्या अधूपणावरही कठोर टीका करूं लागले. तरीही त्यानीं दौरे सोडले नाहीत. चालत्या खुर्चीत बसून व धापा टाकूनही कां होओीना, पण त्यानी आपलीं व्याख्यानें चालूच ठेवली होती.

अशी तोळामासा प्रकृति असूनही भागानगरच्या (हैदराबादच्या)

बंधूंची व भगिनींची त्यानी आर्त किंकाळी अैकली व त्यांच्या सहाय्यास ते धावून गेले. भागानरगच्या निजामी राज्यात हिंदूंवर क्रूरपणें अत्याचार होअू लागले म्हणून नि:शस्त्र प्रतिकाराचें रणशिंग महासभेनें फुंकलें. आर्यसमाज, राष्ट्रीय स्वयसेवक संघ (वैयक्तिक जबाबदारीवर) महासभेच्या हातात हात घालून, ग्वाघास ग्वादा भिडवून तुरुंगात गेले. तुरुंगातील कैद्यावर लाठीमार वगैरे अमानुष अत्याचार, वंदेमातरम् घोषणांबद्दल फटके आदि कठोर शिक्षा होअूं लागल्या तरी सत्याग्रहींची रीघ कमी झाली नाही आणि शेवटी महासभा त्या सत्याग्रहात विजयी ठरली निजाम नमला व हिंदूना काही अधिकार त्यानें दिले. त्यावेळेस सावरकर स्वतंत्र भारताचे प्रधान नव्हते, अथवा त्याजजवळ आधुनिक शस्त्रास्त्र नव्हती कीं चतुरंग सेनादलही नव्हत.

तसाच भागलपूरचा लढा. तोही त्यानीं यशस्वीपणें व मुत्सद्देगिरीने लढविला महासभेचें अधिवेशन भागलपूरला भरावयाचें ठरलें. पण सरकारनें त्याजवर बंदी घातली. तेथेही सावरकर धडाडीने पुढें झाले आणि सरकारी बंदी मोडूनही अधिवेशन भरविण्याचा त्यानी आदेश महासभावाद्याना दिला. भागलपूरला स्वयसेवकाचे जथेच्या जथे रवाना होअू लागले. खुद्द त्या अधिवेशनाचे अध्यक्ष सावरकर भागलपूरला निघाले. पण सरकारी शिपायानें मध्येंच भागलपूरच्या अलिकडे त्यास अटक केली व सहा दिवसाची कारावासाची शिक्षा दिली.

पण ज्या ठिकाणी भागलपूरला अधिवेशन भरणार होतें त्या स्थळी कोणी अेका स्वयसेवकानें हिमतीनें शिरून महासभेचा ध्वज रोंवलाच.

आणि याही लढ्यांत सावरकर यशस्वी झाले अशा प्रकारें त्यानी

हिंदूत विलक्षण जागृति केली. त्याच्या स्वत्वाची त्यास जाणीव करून दिली मुसलमानांचे पाशवी अत्याचारांस व सरकारच्या पक्षपाती धोरणास आळा घातला.

अशी त्याची अलौकिक तळमळ, धडपड व देशप्रेम या अजोड गुणानींच त्यानी कॉंग्रेसच्या माडीला माडी लावून बसण्याचा महासभेला मान मिळवून दिला.

मग अपयश कां?

एवढें हेवा वाटण्याजोगे यश कमावलें असूनही पुढे महासभेस दैन्यावस्था का प्राप्त झाली? सावरकराच्या वेळचें महत्त्व महासभेस पुढें का राहिले नाही? त्याचे नेतृत्वच दोषी होतें काय? महासभेस ही जी दुरावस्था निर्माण वा प्राप्त झाली त्याला जबाबदार सावरकर होते काय?

सावरकराच्याकडे दोष द्यावयाचाच तर रुपयातील दोन आणे दोष त्याना देता येईल. त्याचे सर्व आयुष्य अंदमानसारख्या कारागारात गेल्यानें व तेथें अनत यातना भोगाव्या लागल्यानें ते प्रकृतीनें अशक्त बनले व महासभेला त्याच्या प्रभावी नेतृत्वास लवकरच मुकावें लागलें. नुकतीच कुठें ती बाळसं धरू लागली होती. सावरकरांच्या हाताला धरून थोडी धिटाअीनं पावलं टाकूं लागली होती. पण त्याच्या नेतृत्वाअभावीं अेकाअेकी तिची पोरक्या पोरासारखी अवस्था झाली.

दुसरें असें, त्यांच्या आयुष्यात झगडेच फार असल्यानें व अधिकाऱ्याचा ताठरपणा नमविण्यासाठीं कडकपणा धारण करावा लागल्यानें, तसेंच त्याचं बरंचसं आयुष्य अंदमानसारख्या दूरच्या प्रदेशांत,

जिथं बंदिवानाखेरीज दुसरा मनुष्यच नाहीं अशा ठिकाणीं गेल्यानें त्यांचा स्वभावच असा बेफिकीर, अेकलकोंडा बनला व त्यांनीं आयुष्यांत 'वर जनाहितध्येयं केवला न जनस्तुतिः'. असें कठोर सतीचं वाण स्वीकारलं.

यामुळें जनतेच्या मनात शिराव कसं, तिला आपलीशी करावी कशी, प्रसंगीं आपल्या तत्वाना मुरड घालावी कशी व जनतेच्या कलानं घेअून तिला आपलीं तत्वं मान्य करायला लावावीं कशीं हें त्यांना व्यवस्थितपणें साधूं शकलें नाही. आअी अगर बाप मुलाचं कल्याण व्हावं म्हणूनच झटतात खरे. बाप अुठल्यासुठल्या धाकान, कठोर शब्दानं अगर दंडुक्यानं मुलास बजावतो, 'ह्यातच तुझं हीत आहे. या मार्गानंच तूं जावस. दुसरा मार्ग चुकीचा आहे. अैकणार नाहींस तर तुला मला कठोर शिक्षा करावी लागेल, पण तुला अैकणं भाग पडेल मला तुझं हीत पहायचंय. केवळ तुला गोंजारायचं नाहीं.' आणि आअी! आअी आपल्या मधुर व प्रेमळ शब्दांनीं मुलाच हृदय काबीज करते व सहजतेनें त्यास चांगल्याचे धडे देअूं शकते. ती म्हणतेः— 'बाळ! असं काय बरं वेड्यासारखं करावं? प्रभु राम चंद्रानं असं केल होतं का? कृष्णान? शिवाजीनं आणि आपल्या टिळकांनी तरी? अशानं लोकं तुला नांव नाहींत कां ठेवणार? तूं चागला वागला नाहींस तर तुलाच नाहीं का बरं त्रास होणार! लोक तुला वेडा म्हणतील, चोर म्हणतील. त्यापासून तुझ्या आअीवडिलांना त्रास पोंचेल. आवडेल कां तुला?' सावरकराचें हृदय पित्यासारखें कठोर होतें. त्यांतच मातेच्या ममतेचा थोडासा ओलावा हवा होता.

पण तसें नव्हतें म्हणून स्वतः ते होते; तेव्हां त्यांचं प्रभावी व्यक्तिमत्व, अविश्रांत धडपड यानें दिपून जाऊन बरेच कार्यकर्ते महासभेस मिळाले. पण ते दूर होतांच हे कार्यकर्ते अगदींच दुर्बल झाले व महासभेची केविलवाणी स्थिति झाली. महात्माजींच्या प्रभावळींत पंडित जवाहरलाल, सरदार वल्लभभाअी असे प्रचंड व्यक्तिमत्वाचे कार्यकर्ते निर्माण झाले. पण कारणें कांही असोत, असें प्रचंड व्यक्तिमत्व ज्यास प्राप्त झालें आहे असा अेकही कार्यकर्ता सावरकराच्या महासभा प्रभावळीत निर्माण झाला नाहीं. नाहीं म्हणावयास श्यामाप्रसादाकडे बोट दाखविता येअील तेवढेच.

पण याला कारण केवळ सावरकरच असावे कां? वर म्हटलेंच आहे. द्यावयाचाच दोष तर सावरकराना दोन आणे द्यावा, पण उरलेला १४ आणे हा आम्हा महासभावादी म्हणविणाऱ्या लोकावर, आमच्या मत्सरग्रस्त व अंधानुकरणवादी वृत्तीवर व आमच्या कमालीच्या शांतपणावादावर आहे.

ज्यावेळीं सावरकराच्या हाती महासभेचीं सूत्रे आलीं त्यावेळीं आपली महाराष्ट्रीय जनता महात्माजींच्या कच्छपीं पूर्णपणें लागली होती. तिला स्वतःचें मत मुळीं राहिलंच नव्हतं व 'अेक वर्षात स्वराज्य; सत्यमेव जयते; अहिंसा परमोधर्मः, तुम्ही आम्हीं सारे भाअी' या मंत्रानें भारली होती. अशा प्रकारें अेकदा भारली गेलेली जनता परत भानावर आणणें सुतराम् अशक्य होतं.

तसंच आजवर झालेल्या पुढाऱ्यानीं, मान्यवर पुढाऱ्यानीं जनता नाराज होअील असं काही प्रतिपादन केलं नव्हतं वा भारतवासियातील

कोणाही तद्देशीय बहुसंख्याकाचा रोष स्वत वर ओढवून घेतला नव्हता, व ज्यांनी अशा प्रकारे जनतेच्या भावनाशीं झगडा देण्याचा प्रयत्न केला त्यांची त्याकाळी जनतेन दैना उडविली आगरकराची जिवतपणीं प्रेतयात्रा काढली. म. फुल्यावर दगडफेक केली. भारतीय संताची तर कोण विटंबना केली नि म्हणून तर आपल्यात म्हणतातही ' सजीव तोंवरि लत्ता देती, मरता घेती खांद्यावरती, अफाटा सन्मान ' असा आमच्या जनतेचा खाक्या आहे. सावरकराच्या कठोर वाणीनें व लेखणीनें त्याना स्वत.च्या जमातींतच अनेक शत्रु निर्माण झाले. अस्पृश्यता निवारणाचा हिरीरीन पुरस्कार केल्यानें व अितरही प्रगतिपर गोष्टीचा पुरस्कार केल्यानें पुराणमतवादी सनातनवर्ग त्याच्यावर चिडून राहिला. ' लेखण्या मोडा तरवारी घ्या ' या कटुसत्य अुद्घोषानें ' साहित्यिक ' त्यांजवर धुसफुसूं लागले. लिपिशुद्धि व भाषाशुद्धि या चळवळीमुळें काहीं व्याकरणवीर व काही भाषावीर त्याजवर तडकूं लागले. गांधी—नेहरूसारख्या जनतेच्या गळयातील ताअितावर टीका करीत राहिल्याने अखिल भारतीय जनतेचा क्रोधाग्नी त्याजभोंवती भडकूं लागला होता. विरोधक अेकजुटीनें सावरकरावर तुटून पडत होते. त्याजजवळ पैसा, मनुष्य व वृत्तपत्र याचें अचाट बळ होतें. आजच्यासारखे समाजवादी फुटीर, शे. का. प. फुटीर, प्रजापक्ष फुटीर, पुरोगामी फुटीर असा आजचा फुटीरपणाचा फायदा त्यावेळीं घेतां येत नव्हता. खेड्यापाड्यातून आमच्या सुशिक्षित विरोधकांनी खेडुतांना खोटेंनाटें बोल काढून अितकें चिथवून भडकाविलें होतें की, व्यक्तिशः सावरकर तेथें जाते तर जिवंत हाती लागते ना. टिळककाली व त्या आधीं

'स्वराज्या' चा अुच्चार करणं जितकं धोक्याचं होअून बसलं होतं त्याहून शतपटीनं अधिक धोक्याचं कॉंग्रेसविरुद्ध बोलणं होतं. कारण ब्रिटिशांविरुद्ध झगडत असता केवळ 'सरकार व काहीं चारदोन त्याचे पित्ते' यांचीच काय ती दहशत होती. परंतु कॉंग्रेसविरुद्ध शब्द काढणं म्हणजे जनतेशी झुंज देणं होत. आणि जनतेनंच न्यायदान हातीं घेतल्यावर जनता किती कठोरपणें निर्णय देते हें समजस टीकाकारांना आतां नव्यानं सांगायला नको. जे सावरकराच्या नेतृत्वाला नावं ठेवितात व दोषी ठरवितात त्यांनीं विचार करावा कीं, त्यावेळचा संघटित विरोध आज आहे का? अेखादं शेंबडं पोरही अुठतं नि कॉंग्रेसची नालस्ती करतं. ही स्थिति त्याकाळी होती का? आणि अेकंदरीत आमचें महाराष्ट्रीयच स्वत्व विसरले नव्हते का? महात्माजीच्या प्रभावशाली नेतृत्वात तरी असा अेकतरी महाराष्ट्रीय वीर पुरुष तयार झाला आहे का की जो पटेलाची व नेहरूंची बरोबरी करू शकेल? सावरकराच्या नेतृत्वास दोष देताना स्वत.च्या नालायकीवर पाघरूण घालणं हाच अेकमेव हेतु आम्हां त्याचे अभिमानी म्हणविणाऱ्या टीकाकराचा असतो. किंवा हल्लीच्या विमनस्क परिस्थितीनें किंकर्तव्यमूढ झाल्यानें केवळ सावरकरांच्या नेतृत्वावरच साऱ्या दोषाचं खापर फोडून 'काय करावें, सावरकराचे नेतृत्वच दोषी होतें हो,' म्हणून आपण नामनिराळेच होण्याचा विचार असतो.

दोषी सावरकरांचं नेतृत्व नव्हतं तर त्यामागें जे आम्ही नालायक अुभे राहिलों तें आमचें अनुयायित्व दोषी होतं. धनी शहणा असला तरी गडी मूर्ख असेल तर तेथें काय धनी रडेल?

दुर्दैवानें सावरकराना असेच अनुयायी भेटले कीं, जे गांधींपासून मुळातच फटकून राहिले. आणि नंतर त्यांच्या स्वतःच्या सामर्थ्यावर महासभा फुलवली. पण त्यांची प्रकृती पूर्णपणें ढासळली व त्यांनीं अध्यक्षपदाचा राजिनामा दिला. वरील अनुयायाना पुढें मिळावें तसें प्रभावी नेतृत्व मिळूं शकलें नाही. अनुयायांच्या निष्ठेस तळमळ, चिकाटी, त्याग करण्याची तयारी व कष्ट घेण्याची हुषारी याचा त्याना पाठिंबा मिळाला नाहीं नि सावरकराच्या कारकिर्दीत खुद्द तेच झटत होते म्हणुन झटणारे कार्यकर्ते त्याचेनंतर अेकमेकात लट्ठालट्ठी मात्र करूं लागले. कार्याचें नावानें रड सुरूं झाली; अेवढेंच नव्हे तर लागोपाठ सहाही वर्षे सावरकरच अध्यक्ष झाले नि कानामागून येअून तिखट झाले म्हणून मनातून रुष्ट झालेले व मत्सराग्नीनें भडकलेले ज्येष्ठ व श्रेष्ठ कार्यकर्ते व त्यांचे पित्ते महासभेंतील दुय्यम कार्यकर्ते (तेही महाराष्ट्रीयच) मत्सरग्रस्त होअून त्यांचें नांवें जळफळूं लागले व त्यांच्या मताचा विपर्यास करून आपल्या वर्तमानपत्रातून बेफामपणें मरकटूं लागले. माझा असा दावा आहे कीं, सावरकरानी श्रमानें दिलेली ही कीर्ति मातीमोल करण्यास कारणीभूत कोण असेल तर हे असले महासभेंतील मत्सरग्रस्त व स्वार्थलोलुप गटबाज कार्यकर्ते! मला त्यांना म्हणायचंय, 'सावरकराचं नेतृत्व दोषी होतं व म्हणून तुम्हीं माग पडला म्हणता; पण त्यावेळीं निदान सावरकर अेकाकी बलिष्ट कॉंग्रेसशीं झुंजत होते. आज तुमच्या हातीं नेतृत्व आलें आहे व

काँग्रेसचीं छकलं छकलं अुडालीं आहेत व तुमचा विरोधकच आज खिळखिळा झाला आहे. असं असूनही सावरकरांच्या वेळचीच नव्हे तर निदान त्या आर्धीची तरी प्रतिष्ठा कां मिळवितां येअीना ?

पण सावरकरांचा 'द्वेष' यांखेरीज त्यांजजवळ दुसरें अुत्तरच नाहीं. आणि यांतच पराभवाचीं मुळं साठविलेलीं आहेत. तशांतच पुढें गांधीवध झाला नि सरकारनें त्याचा महासभेशीं बादरायण संबंध जोडल्यानें तिची होती तेवढीही पत नाहींशीं झाली नि महासभेला देशाच्या वाळवंटांत वैराण भटकावें लागलें.

— गांधीवधानन्तर —

'महायुद्धात ब्रिटन दुबळें होअील तेव्हा झाडावरून फळ पडावें तसें स्वराज्य तुमच्यावर पडणार आहे, त्यात अिस्लामी जातीयता बिघाड करील, तो टाळणे यावर आपलें मुख्य लक्ष असलें पाहिजे. 'छोडो हिंदुस्थान'ची चळवळ पुकारणाराचें लक्ष स्वराज्यातील सत्ता आपल्या पक्षाच्या हातीं कसेही करून यावी यावर आहे.'

सावरकर १९४२

'ब्रिटनला अपरिहार्य गोष्टींतून अुदारपणाचे श्रेय काढण्याची अिच्छा होती. मुस्लीमलीगला पाकिस्तान हिसकून घेण्याची अिच्छा होती. कॉंग्रेसला स्वराज्यातील सत्तेचा मक्ता घेण्याची घाअी होती. या तिन्ही पक्षाचा लग्गा साधला, पण या लगीन घाअीत भारताच्या हजारों जीवाची हत्या, सर्वनाश,

अबलाच्या अिज्जतीचे धिंडवडे याच्याकडे तिघाचेंही दुर्लक्षच होते.'

केसरी 'आम्हास काय वाटतें?' ४-१२-५१

१८५७ च्या पहिल्या स्वातंत्र्ययुद्धानंतर भारतीयांनीं ब्रिटिश अधिसत्तेशी ज्या टक्कर दिल्या व ब्रिटिश अमलाला ज्या धडका मारल्या त्यामुळें भारताचा स्वातंत्र्यकाळ समीप आला होता. तशातच युरोपात दोन महायुद्धें झालीं व त्यात जरी ब्रिटिशाचा जय झाला तरी अेकदरीत तें राष्ट्र दुर्बळच होत गेलें. दुसऱ्या महायुद्धानंतर तर ते राष्ट्र अितकें कमजोर बनले की, स्वतःच्या चिमुकल्या अिंग्लंडचें रक्षण करता येअील की नाही ही विवंचना त्याला पडली. आर्थिक बाबतीत तें राष्ट्र पूर्णपणे अमेरिकेच्या आहारी गेले महायुद्धात अणूची कागदपत्रें वगैरे सर्व गुप्त माहिती अमेरिकेला पूर्णपणें देअून टाकल्यानें त्या बाबतीत ते राष्ट्र पूर्ण कंगाल बनलें. अिकडे रशियाची पोलादी मूठ त्या राष्ट्राच्या मानेभोंवतीं आवळू लागली. अेकदरीत सर्वच क्षेत्रात अिंग्लंडचा बोऱ्या वाजला नि निदान राष्ट्र सोडावयाचे तर मोठेपणा घेअून का सोडू नये असा पोक्त विचार करून ब्रिटिश सरकारनें आपल्या साम्राज्यातील काही प्रबल राष्ट्राना स्वातंत्र्य देण्याचं ठरविलं; पण तें देतानाही तें राष्ट्र कमजोर व्हावें म्हणून काहीं मेखही मारण्याचें ठरविलें.

नि त्यास अनुसरूनच १५ ऑगस्ट १९४७ रोजीं भारतास स्वातंत्र्य देण्यात आलें. पण याच स्वातंत्र्याबरोबर जेथें काही शें

वर्षांपूर्वी मुसल्मानाचा पत्ताही नव्हता तेथे त्याचें स्वतंत्र राज्य निर्माण केले. भारताची फाळणी केली. शून्यांतून पाकिस्तान निर्माण झालें.

हें पाकिस्तान निर्माण होऊं नये म्हणून सावरकरानी अखेरपर्यंत देह, वाणी आणि लेखणी तनानें, मनानें आणि धनानें झिजवली. भारताची फाळणी मान्य करणारे आज म्हणत आहेत की, ही जातीयवादी (सावरकरवादी) मंडळीच पाकिस्तान निर्माण होणेस कारण आहेत. पण अितिहास आंधळा, बहिरा वा मुका असत नाहीं. जोंवर चलती होती तोंवर फाळणीचें पाप दुसऱ्याच्या माथी मारणाऱ्या व स्वातंत्र्याचें पुण्य स्वतःच्या पदरीं बांधणाऱ्या या सोज्वळ मंडळींनी अितिहासाचा विपर्यास केला व तो त्यावेळेस जनतेला खराही वाटला. कॉंग्रेसवाद्यांच्या विपर्यस्त प्रचाराच्या वाद्यांच्या गजरात, धुमधडाक्यात 'स्वातंत्र्यवीर सावरकरा'-सारख्या अप्रियतेच्या चितेवर चढविण्यांत आलेल्या सतीच्या पाकिस्तान विरोधाच्या किंकाळ्या अैकूं येणार कोणाला? पण आज तीच जनता अुघड अुघड म्हणत आहे, 'फाळणी कॉंग्रेसनं केली व ती नेहरू पटेल आदि मंडळींनीं विरोधकाच्या विरोधास डावलून अंधारात केली आजच्या अितिहासावरील या व्यक्तींचं दडपण पूर्णपणें कमी होताच २०–२५ अगर ५० वर्षांनन्तरचा अितिहास नमूद करेल, 'भारताची फाळणी नेहरू–पटेलांनीं केली. भारताची छकलं नेहरू–पटेलांनीं केली. त्यास कॉंग्रेसमधील अेकाच व्यक्तीने म्हणजे टंडनजींनी कसून विरोध केला. पण महात्माजींनी आपला शब्द खर्च केला. फाळणीस मान्यता मिळाली व मगच देश दुभंगला. सावरकरादि मंडळींनी फाळणी केली नाहीं. शेवटपर्यंत ते प्राणपणानें त्याशीं लढले परंतु त्यांचें सामर्थ्य

तोकडे पडलें म्हणून अपयश आले.' आजचा किंवा भावी अितिहास अन्याय्य बनणार नाही. शिवकालीन अितिहास तर्कानें वा जुन्या संशयित कागदपत्रानी परस्पराविरूद्ध खरा मानावा लागतो. पण आज दोनही बाजू 'रेकॉर्ड'ला तयार आहेत. अितिहासकाराला अितिहास लिहिताना दोहोंचाही विचार करूनच तो लिहावा लागेल. पक्षपाती अितिहास चालू जमान्यात निरतर टिकणार नाहीं.

पाकिस्तान निर्मितीनंतर

सुरुवातीस वर्णन केल्याप्रमाणें कॉंग्रेसची अधिकार स्वीकाराची घाअी, मुसलमानाची पाकिस्तानासबंधी तीनता आणि ब्रिटिशांची डोअीजड साम्राज्यपसारा आवरण्याची अपरिहार्यता याचे बरोबर बेचक्यात त्यावेळचे व्हाअीसरॉय मॉअुंटबॅटन यानी घेरले व भारतीय नेत्यानी खंडित भरताचे स्वातंत्र्य स्वीकारले आणि कॉंग्रेसने भारतीय सत्ता आपले हाती घेतली. पं. जवाहरलाल नेहरू स्वतंत्र भारताचे पंत्रप्रधान झाले. सरदार पटेल भारताचे अपपतप्रधान झाले. गांधीजी 'न धरीं शस्त्र करीं मी गोष्टी सागेन युक्तिच्या चार' या कृष्ण नीतीनें भरत सरकारला सल्ला देअू लागले.

भारतीय नेत्यानी दर्शविल्याप्रमाणें पाकिस्तानने जन्मापासूनच भारताशी मित्रत्व न पत्करता शत्रुत्व पत्करल व त्यावर कुरघोडी करण्याचा प्रयत्न केला. पाकिस्तानात हिंदूच्या कत्तली झाल्या. स्त्रियांची बिटबना झाली. सर्व मालमत्ता, घरदार, जमिनजुमला सरकारजमा झाली नि भारतांत निर्वासिताचा तांडाच्या तांडा येअूं लागला. पाकिस्तानात

ते हिंदू म्हणून त्याचे हाल कुत्रें खाअीना व अिकडे भारतात निर्वासित म्हणून त्यांची दैना थाबेना व मृदुंगाप्रमाणें दोहोंकडूनही त्या बिचाऱ्याना थपडा बसू लागल्या.

रहायला घर नाही. ल्यायला वस्त्र नाही. खायला अन्न नाहीं अशी निर्वासिताची केविलवाणी स्थिति झाली. तेव्हा दिसतील त्या कुलपबंद घरांतून व देवळातून नि मशिदीतून ते राहू लागले. ही घरें पाकिस्तानात गेलेल्या मुसलमानाची होती. हा निर्वासिताचा घोर अनाचार मौलाना आझादादि 'राष्ट्रीय' मुसलमानांना पाहवेना. त्यानीं गाधीभोंवती धरणें धरलें नि शेवटी महात्माजीनीं प्राणांतिक अुपोषण सुरू केलें. महत्माजीचे प्राण वाचावेत म्हणून भारत सरकारनें गाधीजीच्या सातही मागण्या मान्य केल्या आणि त्या अन्वये मुसलमानाचीं बेवारशी घर पुन्हा मोहोरबंद केली, मशिदीतून निर्वासिताना हुसकून लावलें, पाकिस्तानला त्याचे ५५ कोटि रुपये देण्यास भाग पाडले. भारत सरकारनें ही रक्कम पाकिस्तानला देण्याचें स्थगित का केलें होतें याचे खुद्द पं. नेहरुनीच पत्रकारांपुढें निवेदन केलें होते की, 'पाकिस्तानला ५५ कोटि रुपये आणि दारूगोळा भारताने पुरविला तर काश्मिरातील हत्याकाड पुढें चालविण्याला आपणच सहाय्य केल्यासारखे होअील. यासाठी सरकारनें तें द्रव्य आणि दारूगोळा द्यावयाचें स्थगित केलें. आहे.' असें असूनही गांधीजीच्या प्राणाची ढाल पुढें करून राष्ट्रीय मुसलमानानी सातही मागण्या स्वतःच्या पदरात पाडून घेतल्या. वास्तविक मुसलमानावर अत्याचार अपवादादाखल कोठेंतरी होत होते, ते ही तुरळक आणि प्रथम मुसलमानानीं

आगळिक केली म्हणूनच. पण तेही 'बॉंब' वर्षावाच्या धमकीनें नेहरूंनी मोडून टाकले होते.

अशा प्रकारें परधर्माविषयी आदर म्हणजे स्वधर्माविषयी द्वेष, कुत्तर ओढ असें समीकरण गृहीत धरल्यानें व कॉंग्रेसचे धोरण म्हणजे घरच्या म्हातारीचे काळ बनल्यानें भारत सरकार व महात्मा गांधी याबद्दल जनतेंत असंतोष वाढू लागला. महात्माजीचे जीवनही धोक्यात येऊं लागलें व अखेर ३० जानेवारी १९४८ रोजी सायंप्रार्थनेस जात असता त्या वाढत्या असंतोषाग्नींत महात्माजींचा बळीही पडला.

गांधी खून खटला—

महात्माजीचा वध नथुराम गोडसे या असंतोषी व क्रोधाग्नी भडकलेल्या तरुणानें केला. नथुरामचें हें कृत्य चांगले की वाईट, त्याच्या या कृत्याने भारताचा कांही फायदा झाला की तोटा, याचें विवेचन भावी अितिहासकारच करतील. अितक्या खोल पाण्यात शिरण्याचं आपणास कांहीच कारण नाही. आपणास विचार करावयाचा तो फक्त अेवढाच की, यांत सावरकरांचें अंग होतें काय ?

आतापर्यंतच्या विवेचनावरून सावरकरांविषयी मनात द्वंद्व निर्माण घालूं लागेल हे खरें आहे. सावरकर व सावरकरांची संघटना यांनीं लंडनच्या वास्तव्यात व त्यापूर्वीच्या भारताच्या वास्तव्यात शस्त्रें वापरली, पिस्तुलें, बंदुका यांचा सरसहा अुपयोग केला, बॉंब्सचेही सर्वत्र स्फोट अुडविले, अिंग्रज अधिकाऱ्यांचे खूनही पाडले; साहजीकच भासूं लागते अशा अनेक अुलाढाली केलेला मनुष्य पुढें निवळेल हें शक्य नाही.

पण आपण क्रांतिकार्य का स्वीकारले याचें सावरकरानी सांगितलेले कारण पडताळलें, आयर्लंडच्या क्रांतिकारक डी व्हॅलेरा व आफ्रिकेचा जनरल स्मॅटस् यांचे क्रांतिकार्योत्तर आयुष्य न्याहाळले, सेनापति बापट, बॅ. असफअली आदि त्यावेळीं अभिनव भारताचे सभासद होते हे विचारात घेतलें आणि सावरकरांचे गुरु शिवरामपंत परांजपे हे पुढे अहिंसा परमोधर्म चे उपासक बनले याचा विचार केला तर आपणाला सहजच पटेल की अेकदा क्रांतिकारक असलेला मनुष्य नेहमीच क्रांतिकारक राहीलच असे छातीठोकपणे सांगता येणार नाही. रावसाहेब पटवर्धन यांनी अेका व्याख्यानप्रसंगी हेंच सांगितले होते कीं, 'कालचे क्रांतिकारक आज व आजचे क्रांतिकारक उद्या मवाळ होतात.'

आणि याचेंच प्रत्यंतर सावरकर अंदमानातून बाहेर पडल्यानंतर त्यांनीं केलेल्या सनदशीर कार्यात दिसून येतें. स्वातंत्र्य वीर सावरकर हिंदुमहासभेचे अध्यक्ष होते तोंवर म. गांधी वध सारखी घटना होअू शकली नाहीं पण सनदशीर मार्गानें चाललेल्या कॉंग्रेसच्या झेंड्या-खालील देशभक्तांकडून मात्र चिमण अष्टेकरासारख्या कोंवळ्या मुलाचे खून झाले, रेल्वेगाड्या उलथवल्या, सरकारी खजीने लुटले गेले, स्टेशने जाळली गेली, अेवढेच नव्हे तर कांहींचे प्राणही धोक्यात आणले गेले या गोष्टी लक्षात ठेवण्यासारख्या आहेत.

अेकदा गव्हर्नर लॉईड जॉर्ज व सावरकर यांची भेट झाली असता सावरकरानी क्रांतिकारकाचें हृदय अुकलून दाखविलें त्यावेळी ते म्हणाले होते—' जेव्हा कोणत्याही शांत किंवा वैध मार्गाने आमच्या

राष्ट्राच्या राजकीय आकांक्षा पूर्ण होण्याचा संभव असलेला आढळेना तेव्हा क्रांतिकारक आडमार्गाच्या आणि भीषण रानातून वाट काढीत जाणें आम्हास भाग पडले. जर सध्या दिलेल्या सुधारणेने राष्ट्राच्या प्रगतीची व विकासाची शक्यता दिसत असेल तर आम्हीही आमच्या क्रांतिकारक चळवळीतही प्रतियोगी तत्वाप्रमाणे शांत आणि वैध मार्गाचे अवलंबन करू.'

आणखीही अेके ठिकाणी या विषयी सावरकरांनी लिहिले आहे की, 'जेथे सत्याचे प्रतिपादनास प्रतिबंध असेल, तेथेच गुप्त संस्था अपरिहार्य म्हणून न्याय्य होत. जेथे राष्ट्रसंस्थेच्या विकासास व नैसर्गिक उत्क्रांतीला बलात्कार वाव ठेवीत नसेल, तेथेच क्रांतीचा आघात न्याय्य आहे. राज्यघटनेच्या सौम्य मार्गाने लोकांना आपले मत जेथे स्थापन करता येते, अशा अिंग्लंड, फ्रान्सप्रभृति देशांतून शांतीचे वैध (सनदशीर) प्रयत्न सोडून क्रांतिकारक चळवळी कोणी करील तर तो मात्र आततायीपणा होअील. अशा शांतीचा व राज्यघटनेचा वैध मार्ग आमच्या देशात शक्य होताच आम्ही गुप्तव सशस्त्र प्रतिरोध आनंदाने सोडू. हिंदुस्थानास शांतिमार्गाने स्वातंत्र्य मिळविण्याची उत्कट अिच्छा आहे. परंतु तुमचा बलात्कार ते अशक्य करतो म्हणून आम्ही बलानेच बलात्कार हाणूं पाहतो.

'सनद नसता सनदशीर चळवळीचे बोलणें म्हणजे थट्टा करण्यासारखे हास्यास्पद कृत्य होय, परंतु राष्ट्रसंवर्धन करणारी घटना प्राप्त होत असल्यास कृतीची भाषा बोलणे अधिक थट्टास्पद नव्हे अधिक दोषास्पद आहे.'

हिंदुस्थान पारतंत्र्यात असतेवेळी काढलेले हे सावकरांचे अुद्गार आहेत. त्यावेळी जर ते अितक्या संयमाने बोलत होते व वागत होते तर स्वातंत्र्य प्राप्त होताच व सनदशीर घटनेची शिडी प्राप्त होताच ती लाथाडण्याचा आततायीपणा ते करतील व गांधीवधासारख्या कृत्यात ते सहभागी होतील असा मनाशी ग्रह करून घेणे हे त्यांच्या विषयी मुळातच मनातून द्वेष भडकला आहे हे अुघड करण्यासारख आहे.

पण ते कांही असो. महात्माजींचा वध करण्यात अनेकांचा हात असावा असा सरकारला संशय आला व त्याप्रमाणें धरपकडही सुरू झाली. या खुनात सावरकरांचें अंग असावे असाही सरकारने तर्क बांधला व सावरकर आणि अितर ८ आरोपी अशा ९ आरोपींवर गांधी खुनाच्या व खुनास मदत करण्याच्या आरोपाखाली खटला भरला व तो लाल किल्ल्यात न्यायमूर्ती आत्माचरण यांच्या विशेष न्यायालयाखाली १४ जून १९४८ पासून सुरू झाला. सरकातर्फे श्री. सी. के. दफ्तरी हे काम पहात होते व सावरकरांतर्फे, भोपटकर, जमनादास, बॅ. पी. आर. दास आणि बचाव समिती काम पहात होती. सरकारी वकील दफ्तरी यांनी प्रथम भाषण केलें. दि. २४ पासून साक्ष नोंदणीला सुरुवात झाली. सुमारे ८४ दिवस तें काम चालून फिर्यादी पक्षाच्या १४३ साक्षीदारांच्या साक्षी झाल्या. साक्ष नोंदणीत सुमारे ६९६ टाअीप फुलस्केप पानें भरली असून माफीच्या साक्षीदाराचें—बडगेचें—निवेदन ७९ पानें आहे. नथूरामचें ९३ पानें व सावरकरांचें ५७ पानें आहे.

फिर्यादी पक्षानें ११८ कागदपत्रें सादर केली. प्रत्येक प्रश्न व

याचें अुत्तर हिंदुस्थानी, मराठी, तेलगू यात अनुवादित केली जात होती.

सावरकरावर आरोप—

सरकारने निश्चित पुरावा नसता सशयाने सावरकराना खटल्यात गोवले सरकारी वकिलानी सावरकरावरील आरोपपत्र वाचून दाखविलें. ते म्हणाले, 'शेवटचे आरोपी वि. दा. सावरकर अेका विशिष्ट विचारप्रणालीच्या संप्रदायाचे पुढारी असून हिंदूमहासभेचे ते अध्यक्ष होते. त्याचे धोरण व विचार सर्वास विदित असून गेले कित्येक दिवस गोडसे व आपटे या आरोपीवर त्याचें फार वजन होते. आपले अेकमेव मार्गदर्शक व 'गुरु' म्हणूनच ते सावरकर याना समजत असत असे म्हटल्यास ते अतिशयोक्तीचें होणार नाही. सावरकर याच्या आशिर्वादानेंच 'अग्रणी' निघाला. त्या पत्राला आर्थिक सहाय्यही त्याचे होते. आरोपीचे ते 'थोर दैवत' होते. त्याचा फोटो प्रत्येक अग्रणीच्या मुखपृष्ठावर छापलेला असे. मुंबअीतील दादर येथील निवासस्थानी गोडसे व आपटे त्याची वारंवार भेट घेत असत. पुढें काय घडणार आहे, याची पुरेपूर माहिती त्याना होती; अितकेंच नव्हे तर त्याच्या संमतीविना अशा धाडसाला आरोपीनी हातच घातला नसता असे सिद्ध करण्यास सबळ पुरावा आहे.'

'हिंदुराष्ट्र दलाची स्थापना सावरकर याच्या प्रेरणेनें—संमतीनें झाली. त्याची कित्येक पुस्तकें ही देशांतील अेका विशिष्ट विचार-सरणीच्या सांप्रदायात पाठ्यपुस्तकासारखी वाचली जात व गोडसे, आपटे, परचुरे हे त्याचा प्रचार करीत. गोडसे, आपटे, करकरे

याच्याशी सावरकर यांचा घनिष्ट संबंध होता. जेव्हा जेव्हा ते मुंबई-बाहेर पडत त्या त्या वेळी आपटे व गोडसे त्यांच्याबरोबर असत व त्याच्याबरोबर रहात. दि. १४ जानेवारीला आपटे व गोडसे यानी दादर येथील निवसस्थानी सावरकर यांची शेवटची भेट घेतली. त्यानतर ४ दिवसानी ते दिल्लीकडे रवाना झाले.'

सरकारी वकिलाच्या भाषणानतर अनेक साक्षीदाराच्या साक्षी झाल्या. सावरकरावरील आरोपाचा ज्यावर डोलारा अुभारला होता ती माफीचा साक्षीदार बडगे याची विधाने महत्वाची पण फुसकी आणि अैकीव होती. ती विधाने महत्त्वाची म्हणावयाचे कारण या फुसक्या विधानावरच सरकारने सावरकरावर आरोप लादले होते. बडगे आपल्या माफीच्या साक्षीत म्हणाला होता, 'मला आपट्याने सांगितलें की, 'तात्यारावानी गांधीजी, पंडीत जवाहरलाल नेहरू आणि सुऱ्हावर्दी याचा निकाल लावून टाकण्याचे ठरविले आहे गांधीजींची शंभर वर्षे भरली, तेव्हा आपण आपल्या कार्यात निश्चित यशस्वी होणार याबद्दल शंका नाहीं असे भाकीत केले आहे.'

बडग्याचे साक्षीनतर कु शांता मोडकची साक्ष झाली. तिनें आपल्या साक्षीत सांगितलें की, तिनें त्याना स्वत.च्या मोटारीतून सावरकर सदनावर सोडले यानतर प्रो. जैन, मोरारजी देसाअी याच्याही साक्षी झाल्या; पण त्याही बडगेप्रमाणेंच अैकीव माहितीवर आधारलेल्या.

बॅ. पी आर. दासांचें बचावाचे भाषण—

साक्षीदाराची तपासणी, फेरतपासणी आदि फापटपसारा आवरताच

सावरकरांचे बचावाचे वकील बॅ. दास बचावाचें भाषण करू लागले. ते म्हणाले.

'सावरकराच्या पुरतेंच बोलायचे तर कट होता की नाहीं याबद्दल शंका घेण्यास जागा आहे. आणि असलाच तरी त्यात सावरकराचें अंग होतें वा नाही याबद्दलची शंका घेण्यास जागा आहे.'

'बडग्याची अंकीत साक्ष केवळ अग्राह्यच नव्हे तर सर्वस्वी विसंगत आहे. कु. शांता मोडकने आपटे गोडसेला आपल्या मोटारींत घेऊन सावरकर सदनाच्या वाटेवर सोडले यावरून ते नक्की सदनात गेलेच होते असे सिद्ध होत नाही'

'शिवाय सावरकराच्या दर्जाची व्यक्ती महात्मा गांधींसारख्या व्यक्तीचा खून करण्याच्या कामी सहभागी होईल, ही गोष्टच अशक्य दिसते. तत्वप्रणालीच्या बाबतीत मूलभूत मतभेद असूनही गांधीजींचा सावरकराच्या बाबतीत विश्वास व सद्भाव होता. महासभेनें नेहरू सरकारला पाठिंबा दिलाच पाहिजे ही गोष्ट खुद्द सावरकरांनीही बऱ्याच वेळा सांगितलेली आहे. सावरकराच्या मनात गांधीजींच्याविषयीं द्वेष होता हें दाखविण्याजोगा क्षुल्लकही पुरावा फिर्यादी पक्ष सावरकराच्या असंख्य भाषणातून व कागदपत्रातून काढून दाखवूं शकलेला नाही. म्हणून सावरकराचें कटात अंग असेल हे विश्वासार्हच नाही.'

'शिवाय प्रत्यक्ष राजकीय जीवनाच्या धकाधकींतून अंग काढून घेऊन स्वस्थपणें आयुष्य घालवीत राहिलेली श्री. सावरकरासारखी व्यक्ति कटात भाग घेईल, हें म्हणणेच विचित्र दिसते.'

'सावरकराच्या बाबतीत आपण काय निर्णय द्याल याबद्दल मला रतिमात्र शंका वाटत नाही. परंतु केवळ 'निर्दोषी' एवढें म्हणून सावरकरांचे समाधान होणार नाही त्याच्या चारित्र्याला यत्किंचितही कलंक लागणार नाही असा निर्णय आपण त्यांचे बाबत देणे जरूर आहे '

स्वातंत्र्य वीर. सावरकरांची जबानी—

प्रस्तुत खून खटला 'सावरकरांचे भवितव्य' व अितिहासातील त्यांचे स्थान ठरविणार होता. 'या खटल्यात जर ते दोषी ठरले असते तर त्याच्या आजवरच्या देशकार्यास कालिमा फासला जाणार होता. जी अवस्था 'सूर्याजी पिसाळाची' झाली, जी दशा 'कलुषा कबजीची' झाली, जी स्थिति 'बाळाजीपंत नातू'ची झाली त्याच मालिकेत 'सूर्याजी पिसाळ' नसूनही, 'कलुषा कबजी' नसूनही 'बाळाजीपंत नातू' नसूनही सावरकर हे कायमचे गोवले गेले असते. आणि अुभ्या आयुष्यात 'कीर्तीची हाव' धरली नसली तरी 'अपकीर्तीचा कलंकही' त्यांनी अपेक्षिला नव्हता. निदान कीर्तीच्या अुद्यानात विहरता आलं नाही, लोकप्रियतेच्या हिंदोल्यावर हिंदोलता आलं नाही, तरी दुष्कीर्तीच्या नरकात लोळत पडावे अशी अिच्छा ही काही सावरकरांनी खासच केली नव्हती. पण आज प्रत्यक्षातच तो प्रसंग घडू पहात होता. सहाजीकच त्यांच्या डोळ्यात पाणी तरळलं नि गालावर ओघळू लागलं. अेका अिंग्लिश वर्तमानपत्रानं या पवित्र जलातच सावरकरांचं 'निर्दोषत्त्व' प्रतिबिंबित झालं आहे. असं लिहिलं. सावरकरांनी आपली जबानी दिली. त्यावेळी त्यांनी सांगितलं——

'आपल्या स्वराज्याला धोक्याच्या पक्षकलहापासून व यादवीपासून वाचविण्यासाठी क्रांतीमय प्रवृत्तीला सनदशीरपणाचें वळण देणें आवश्यक असल्यानें हिंदुमहासभा व कॉंग्रेस या दोन संघटना अेका महान आघाडीवर अुभ्या रहाव्यात व मध्यसरकारचे हात मजबूत व्हावेत, अशीच माझी अिच्छा होती. या अिच्छेनुसारच मी नवीन राष्ट्रध्वज स्वीकारला व आपल्या निवासस्थानी तो फडकाविला. आजारी असताही दिल्लीस सर्व पक्ष हिंदु परिषदेला गेलों व मध्य सरकारला पाठिंबा देणारा प्रस्ताव संमत केला. डॉ. श्यामाप्रसाद मुकर्जी यांची नेमणूक याच कारणासाठी आम्हास मान्य होती.'

'हिंदुस्थानची फाळणी होअू नये याकरिता मी शक्य ती चळवळ केली. पण १९४७ मध्यें आपल्या मातृभूमीचे अखेर विच्छेदन झालेच! पाकिस्तान जन्माला आले खरे, पण हिंदुस्थानचा अेक मोठा प्रदेश परकियाच्या मगरमिठीतून मुक्त झाला. **माझ्या देशाला स्वातंत्र्य मिळालेलें पाहण्यास मीं जगलो याचीच मला धन्यता वाटली.'**

'आसिंधु सिंधुपर्यंत आमच्या मातृभूमीचें अैक्य परत घडवून आणण्याची आकांक्षा आम्हीं सोडली नव्हती. परंतु ती आकांक्षा पूर्ण होण्यासाठीं सुद्धा जे मिळालें आहे त्याचे जतन करणें आवश्यक असल्यानें मध्यसरकार मजबूत करणें हे आपलें परमकर्तव्य आहे असेंच मी जनतेच्या मनावर ठसविण्याचा प्रयत्न केला. आजच्या नेतृत्वात जर काही बदल घडवून आणावयाचा असेल तर तो सनदशीर मार्गानेंच घडवून आणला पाहिजे असें मीं प्रतिपादिलें आहे.

'यावरून फिर्यादी पक्षाचीही खात्री पटेल की, माझ्या विरुद्ध करण्यात आलेल्या आरोपापैकी अेकही गुन्हा मी केलेला नाही किंवा तसा गुन्हा करण्याचें मला कांही कारणही नाही. फिर्यादी पक्षानें माझ्यावर ज्या कटाचा किंवा कटाच्या सगनमताचा जो आरोप केला आहे त्यात माझें मुळीच अंग नव्हते हे मी निक्षून सांगतो. अशा प्रकारच्या गुन्ह्याच्या योजनेची मला कसलीही माहिती नव्हती. मी पूर्णपणे निर्दोषी आहे. मी सादर केलेल्या सर्व कारणाचा साकल्यानें विचार करून माझ्या चारित्र्यावर कसल्याही प्रकारचा शिंतोडा न अुडविता न्यायमूर्तींनी माझी ताबडतोब मुक्तता करावी, अशी न्यायालयाला माझी विनंति आहे.'

कैफीयत वाचण्यास सावरकराना अेक तास वीस मिनिटे लागली. आपल्या जबानीतील देशविच्छेदनाबाबतचा भाग ते वाचूं लागताच सावरकराच्या भावना अितक्या अुचंबळून आल्या की, त्यांच्या डोळ्यावाटे अक्षरशः घळघळा अश्रुधारा वाहूं लागल्या. 'मातृभूमीच्या राजकीय स्वातंत्र्य संग्रामातील अेक सैनिक या नात्याने मीही सतत ५० वर्षे लढलों असून माझ्या पिढीच्या कोणत्याही लोकसेवकाअितकाच देह दंड मी सोसला आहे व स्वार्थत्याग केला आहे.' अशी वाक्ये अुच्चारताना तर त्यांचा कंठ दाटूनच आला. हातरुमालानी गालावर ओघळलेली आसवे टिपून ते पुढें म्हणाले, 'अखेर स्वातंत्र्यसंग्रामात विजय प्राप्त होअून स्वतंत्र व सार्वभौम हिंदी संघराज्य जन्माला आलें.' वरील अुद्गाराच्या वेळीं सावरकराच्या भावनाशीं सारें न्यायालय अेकरूप झाल्यानें कांहीं काळ न्यायालयांत गंभीर शांततेचें वातावरण निर्माण झालें होतें.

निकाल व सुटका—

न्यायालयापुढे सावरकराबाबत आलेला कपोलकल्पित व नाटकी पुरावा, स्वत. स्वातंत्र्यवीर सावरकरांनी न्यायालयांत दिलेली बिनतोड जबानी आणि स्वातंत्र्यवीरांचा बचाव करणाऱ्या बॅ. दासाचें निश्चयी, ठाम भाषण यावरून सावरकराविषयी निकाल काय लागेल तें ठरलें होते. न्यायमूर्तींनी 'स्वातंत्र्यवीर सावरकर पूर्णपणे निर्दोषी आहेत.' असाच निकाल दिला. निकाल सांगताना न्यायमूर्ती म्हणाले,

'माफीच्या साक्षीदाराने दिलेल्या साक्षीवरून सावरकरांच्या बाबतीत कोणतही निर्णय करणे बरोबर होणार नाही.

'दि २० जानेवारीला व दि. ३० जानेवारी १९४८ ला दिल्ली येथे जे गुन्हे घडले त्यात सावरकर याचा काही हात होता अशी कल्पना करण्याचेही कारण नाही.'

'सावरकर याच्यासंबंधीं जो पुरावा आला आहे त्यावरून नथुराम गोडसे व आपटे हे सावरकर सदनापुढें उतरून सावरकर याना भेटावयास गेले हे कोणत्याही रीतीने सिद्ध होत नाही. सावरकर सदनात सावरकरच रहात होते असें नाही. तेथें भिडे व दामले हेही होते. २७ जानेवारी १९४८ ला कोट्टीयन याच्या साक्षीप्रमाणें गोडसे, आपटे व बडगे हे शिवाजी पार्कमध्यें गेले अेवढे सिद्ध होतें. परंतु हा पुरावा माफीच्या साक्षीदाराने सावरकर यांनी गोडसे व आपटे याना काही सांगितलें व तें माफीच्या साक्षीदारानें अैकलें असें शाबीत करूं शकत नाही.'

'माफीच्या साक्षीदारानें आपल्या साक्षीत सागितलें आहे की, 'यशस्वी होऊन या' असें गोडसे व आपटे यांना सावरकर म्हणाले, पण जो पुरावा दाखल झाला आहे त्यावरून सावरकर आणि नथूराम गोडसे व आपटे यांच्या दरम्यान वरील वाक्य अुच्चारण्यापूर्वीं कोणते भाषण झालें हें शाबीत होत नाही. म्हणून जे वाक्य सावरकर यानी त्या दोघाना अुद्देशून म्हटलें तें महात्मा गाधींच्या खून करण्याच्या कटाबाबत होतें असें समजण्याला काही कारण नाही.'

'म्हणून मी सावरकराना त्याच्यावरील आरोपातून सपूर्ण मुक्त करीत आहे. सावरकर पूर्णपणें निर्दोषी आहेत.'

गळलेले दुवे—

सरकारी वकिलाचे आरोपपत्र, सावरकर संबधित साक्षीदाराच्या साक्षी, सावरकराच्या वकिलाचें भाषण, स्वातंत्र्यवीर सावरकराचे बचावाचें भाषण आणि न्यायमूर्ती आत्माचरण याचें सावकराबद्दलचे निकालपत्र वाचूनही वाचकास प्रश्न पडेल की सरकारी वकिलानी सावरकरावर आरोप लादतेवेळी ज्या ज्या गोष्टी सागितल्या त्या सर्वाच निराकरण अेवढ्यानेंच होणार नाहीं. अुदाहरणेंच द्यावयाची तर पुढीलप्रमाणे घेता येतील.

(१) गोडसे व आपटे याजवर सावरकराचें फार वजन होतें.

(२) गोडसे व आपटे सावरकर याना आपले 'गुरु' व 'मार्गदर्शक' मानत.

(३) गोडसे व आपटे याच्या 'अग्रणी'स सावरकराचा आशीर्वाद होता. त्यास त्यांनीं १५००० रुपयाची आर्थिक मदत केली होती.

(४) अग्रणीवर प्रतिदिनी सावरकरांचा फोटो छापलेला असे.

(५) आरोपीचा सावरकराशीं घनिष्ट संबंध होता.

या सर्व गृहीत कृत्याच्या पत्त्याचा बगला सावरकरानी आपल्या निवेदनात स्पष्टीकरणाच्या वाऱ्याने कोसळून लावला आहे. वास्तविक सावरकराची सर्वच जबानी येथें द्यावयास हवी होती. कारण ती हृदयास पीळ पाडणारी, डोळ्यातून अश्रू झिरपविणारी, व व्याक्यावाक्यागणिक विद्वत्तेचे, मुत्सद्दीपणाचे, बिनतोड कोटिक्रमाचें व हजरजबाबीपणाचें तेज प्रगट करणारी आहे. त्यात जणू सावरकरानी आपले हृदयच ओतले आहे नि ते ओरडून सागत आहे, 'मी निर्दोष आहे, संपूर्ण निर्दोष आहे, मी निष्कलंक आहे' पण ही जबानी अति विस्तृत असल्याकारणानें संपूर्ण देता येत नाही. तरीही अत्यंत आवश्यक अशा प्रश्नाचा खुलासा करणे अगत्याचे असल्याने सावकराचा तेवढा बचाव घेणे जरूर आहे.

सावरकर यानी खुलासा करताना सांगितले.—'न्यायालयापुढें आलेल्या पुराव्यावरून हे सिद्ध होतें की, आपटे व गोडसे हे बुद्धीचे गुलाम नव्हते. त्याच्या मनास पटेल तेच ते करत असत. कोणा एका व्यक्तीच्या सांगण्यास ते मान देऊन करत असत असें त्याच्या बाबतीत 'असने' विद्वत्त्व वा कर्तृत्व नव्हतें. आणि याचेंच प्रत्यंतर म्हणजे बार्शीच्या अधिवेशनात ते भोपटकराच्यावर सुरा घेऊन धांवले तें व मीं स्वातंत्र्य दिनादिवशीं राष्ट्रध्वज माझे निवासस्थानावर फडकविला त्याबद्दल त्यांचा तीव्र असंतोष झाला ही होत.'

आपटे व गोडसे सावरकराना 'गुरु' 'मार्गदर्शक' अथवा 'थोर दैवत' मानत हा काही सावरकांचा दोष वा अपराध नव्हे. आजही असे अनेक महाभाग आहेत की, ते अेखाद्या व्यक्तीस पूज्य वा दैवत मानतात पण कार्य मात्र स्वतःच्या जबाबदारीवरच करतात. कालीमातेला 'दैवत' समजणारे बंगाली 'काली'स बळी देतात याला जबाबदार कोण 'कालीमाता' धरावयाची काय? 'बुद्धा'स गुरु व दैवत मानणाऱ्या चिनी नि जपान्यानी जी घोर हत्या केली, रक्ताचे पाट वाहविले, पराकियांवर अत्याचार केले, खाण्यामध्येही मांसाहार वापरला त्यास जबाबदार कोणास 'बुद्धास' धरावयाचे? अथवा संभाजीच्या 'दुर्वर्तना'बद्दल शिवाजीच्या व्यक्तिमत्वास बळी द्यावयाचे? किंवा बलसाडच्या फेरमतमोजणींत मतपत्रिका फाडण्याची जी निंद्य कारवाअी झाली तिला 'मोरारजींचीच' फूस होती असे म्हणावयाचे? याबद्दल सावरकर म्हणतात 'गांधींना गुरुस्थानी व देवस्थानी मानणाऱ्या त्यांच्या अनेक अनुयायांनी ४२ च्या लढ्यात त्यांच्या नावाचा जयजयकार करून डाके घातले. कित्येक खून केले. सर्वत्र असंतोष माजविला. म्हणून त्याबद्दल गांधींना दोषी ठरवून ब्रिटिश सरकारनें त्यांजवर खटला भरला का? तसेंच अग्रणीवर माझा फोटो आपटे-गोडसे छापीत म्हणून त्यांच्या धोरणास मी जबाबदार कसा? टिळकांचा फोटो केसरीवर असतो म्हणून आजच्या केसरींतील प्रत्येक वाक्याला टिळकच जबाबदार आहेत असे समजण्याअितपत हें हास्यास्पद आहे इतर असे, मी अितर हिंदुत्वनिष्ट वृत्तापत्रांस मदत देत असे तशीच 'अग्रणी'स दिली आहे.'

आणि आज 'कॉंग्रेसचें पदाधिकारी आपल्या वृत्तपत्रांना जिल्हा-

निहाय सढळ हातानी मदत देत आहेत ' ही जनतेची ओरड अैकली तर सावरकरांवरील आर्थिक सहाय्याबद्दल आरोप किती फुसका व ' दुसऱ्याच्या डोळ्यांतील कुसळ दिसतें पण स्वतःच्या डोळ्यांतील मुसळ मात्र दिसत नाहीं ' अशा स्वरुपाचा आहे हें ठरतें. यानतरही गोडसे-आपटे यांच्या घनिष्ट सबंधाबद्दल सावरकर म्हणाले—

' मीं अध्यक्ष होतो तोंवर महासभेच्या कार्यकर्त्यांशी माझा संबध येअी. कार्यकर्त्यांचींही पत्रं येत. अेखाद दुसरे माझें अुत्तरही त्यास जात असे पण कोणत्याही प्रमुख पुढाऱ्यास या गोष्टी कराव्याच लागतात. गोडसे आपटे हे महासभेचे कार्यकर्ते होते. अितर कार्यकर्त्यांप्रमाणेंच माझा त्याचेशी संबंध येअी अेवढेंच महासभेचे अध्यक्षपद सोडलेनन्तर माझा महासभेशी व सहाजीकच कार्यकर्त्यांशी संबंध तुटला. '

सावरकर सुटले. पुढें काय?—

अशा प्रकारें सावरकराचा ' गजेंद्र मोक्ष ' झाला. ' सरकारी ' नक्रानें स्वातंत्र्यवीरांची ' प्रतिष्टा ' भक्ष्य म्हणून जनसरोवरात ओढली; परंतु बचाव समितीगजानें मगरीच्या तोंडातून त्यांना ओढून काढलें. वास्तवीक या कटात सावरकराना सरकारनें ओढावयास नको होतें. कारण अध्यक्षपदाचा त्याग केल्यानतर त्यानी राजकारणात प्रत्यक्ष व धडाडीनें भाग घेतला नव्हता. स्वातंत्र्य मिळाल्याचा खराखुरा आनन्द त्याना झाला होता. प्रसूतीच्या वेदना प्रसूतीलाच समजणार व मुलाचा खरा आनन्द तिलाच होणार आणि म्हणूनच सावरकर अशा स्वातंत्र्यात ' सनदशीर मार्ग प्राप्त झाले असता ' महात्माजीसारख्या थोर व्यक्तीच्या

खुनाच्या कटांत भाग घेणेंच अशक्य होते. पण दुर्दैव सावरकरांचें. दुसरें काय? म्हणूनच त्यांना खटल्यांत ओढावें असें सरकारला वाटलें.

तसेंच विधिमंडळांत सावरकरांची जप्त मालमत्ता मुक्त करणेबाबत श्री. रामभाऊ मंडलिकांनीं प्रश्न विचारला असतां मुंबअीच्या गृहमंत्र्यांनीं 'सावरकरांनीं देशहित करण्यापेक्षांही देशनाशच अधिक केला आहे. ते देशभक्त नसून देशद्रोही आहेत' असे पूर्वग्रहदूषित अुद्‌गार काढले. ही सरकाराची सदोष नजर असल्यामुळें सावरकरांवर खटला भरला. वृद्धावस्थेंतही त्यांना कारावासाचा व मानासिक विवंचनेचा त्रास दिला. अेवढेंच नव्हे तर कुप्रसिद्ध लियाकत—नेहरू करार झाला त्यावेळीं परत त्यांना तुरुंगांत टाकलें. म्हातारपणीं हिंडलग्यासारख्या दूरच्या तुरुंगांत डांबलें. कुटुंबीय मंडळींनाही भेटूं दिलें नाहीं. ज्या स्वातंत्र्या-करता सावरकरांनीं सर्व हयात झिजवली, हाडांचीं काडं केलीं, रक्ताचं पाणी केलं, मांसाचं खत केलं त्या स्वातंत्र्यांत सावरकरांवर बंदीवान होण्याची वेळ यावी, त्याच स्वातंत्र्यांत आम्हीं जनतेनं त्यांना पायाखालीं तुडवावं, बाबाराव सावरकरांसारख्यांचा दुःखद अंत अुघड्या व निर्विकार डोळ्यांनीं पहावा, नारायणराव सावरकरांना लाठ्यांचा मार देऊन त्यांच्या मृत्यूस कारणीभूत होऊन त्यांनीं केलेल्या सेवेची अशी फेड करावी, भारतमाते! यापरते तुझ्या देशाचा दुर्लौकिक तो काय?

पण तरीही, माते, तुला दोष देणेची जरूर नाहीं. ब्रिटिश सरकारनें सावरकरांना शिक्षा देतांनाच मुळीं १९१० ते १९६० अशी ५० वर्षांची दिली आहे. ब्रिटिश सरकार गेलें, आपलें सरकार आलें, तरी

स्वातंत्र्यवीरावर अप्रत्यक्ष बधनें आहेतच. याचाच अर्थ अद्यापही सावरकर तुरुंगातच आहेत व त्यांची पूर्ण मुक्तता १९६० साली म्हणजे आणखी आठ वर्षांनीं व्हावयाची आहे. तोंवर सावरकराना असेंच अपमानास्पद जीवन कंठावे लागणार!

आणि असें जिणें चुकलें आहे कोणाला? ज्ञानेश्वराचे त्याचे हयातींत हालच झाले. तुकारामाची कोण दैना केली! रामदासाच्या व शिवाजीच्या कार्याची थोर महती त्याच्या मृत्यूनतरच कळली. अगदी ताजे उदाहरण घ्यावयाचें तर आगरकराचे. ते जिवंत असताना त्यांची प्रेतयात्रा काढली, नेताजी सुभाषचंद्र बोसाना मायदेश जिवंतपणी सोडावा लागला. पण आज त्याच्या मृत्यूनंतर जनता त्याना डोक्यावर नाचवत आहे. म्हणूनच म्हणतात—

'सजीव तोंवरि लत्ता देती,
मरता घेती खाद्यावरती,
उफराटा सन्मान.'

– धुक्यांतून बाहेर –

मुलानो ! आतापर्यंत आपण सावरकरांचें जीवन चारित्र्य न्याहाळलें. आपलें सर्व आयुष्य त्यांनी राष्ट्रासाठीं झिजवलें, हेही आपण पाहिले. अशा शूर देशभक्ताला अद्यापही आपण पूर्णपणें ओळखले नाही असेंच मोठ्या खेदानें म्हणावें लागतें. कारण कान टवकारून जनतेत वावरणाऱ्या काहीं पुढाऱ्यांची सावरकराबाबतची कुजबूज ऐकली तर सर्वत्र त्यांच्याविषयीच्या गैरसमजाचे धुकें हेतुपुरःसर पसरविले जात आहे हें स्पष्ट दिसेल.

कुणी म्हणतात सावरकर जातीय आहेत, कुणी म्हणतात प्रांतीय आहेत, कुणी म्हणतात संकुचित व प्रतिगामी आहेत; तर कुणी म्हणतात ते धर्मबुडवे आहेत. मराठी भाषेचे ते कसाअी आहेत असेंही म्हणण्यास कुणी कचरत नाही. या प्रकरणात आपणास खरोखरच ते तसे आहेत का याचाच विचार व तोही खुद्द त्यांच्यांत शब्दांत करावयाचा आहे व गैरसमजाच्या धुक्यांतून बाहेर पडावयाचें आहे.

सावरकर जातीय आहेत काय?—

जो अुठतो तो म्हणत सुटतो की, सावरकर जातीय आहेत. कारण काय तर ते केवळ हिंदुधर्माचाच नि हिंदूजातीच्याच हिताचा विचार करतात. मागें अेका प्रकरणात आपण सावरकरानी 'हिंदुधर्मावर' लक्ष का केंद्रित केलें याचा विचार केलाच आहे. १९३७ साली ते हिंदुमहासभेच्या अध्यक्षपदावरून म्हणाले होते की—

'हिंदू हे सार्वलौकिक सयुक्त हिंदी राष्ट्र बनविण्यास समुत्सुक आहेत आणि आपले कोणतेही राखून ठेवलेले असे स्वतंत्र हक्क वा अधिकार हिंदुस्थानातील अहिंदु वर्गावर मुळीच लादू अिच्छित नाहीत.

'पण तें हिंदीराज्य मात्र निर्भेळ असू द्या. त्या राज्यानें मताधिकार, नोकऱ्या, हुद्दे, कर याच्या संबंधात धर्माच्या व जातीच्या तत्त्वावर कसल्याहि मत्सरोत्तेजक भेदभावाना मुळीच थारा देअू नये. त्या हिंदी राज्यातील सर्व नागरिक त्याच्या त्याच्या वैयक्तिक गुणावगुणानुसार वागविले जाअूं द्या. कोणतीही जात किंवा पथ, वंश किंवा धर्म विचारात न घेता 'अेक मनुष्य अेक मत' असा सर्वसामान्य नियम होअूं द्या. अशा स्वरुपाचें हिंदी राज्य जर दृष्टीपुढे धरावयाचे असेल तर हिंदुसंघटनवादी स्वतः हिंदू संघटनाच्या हितार्थ त्या राज्याला अन्तःकरणपूर्वक पहिल्यानें आपली निष्ठा अर्पितील.'

असें शुद्ध राष्ट्रीय प्रतिपादन करणारे सावरकर जातीय कसे?

सावरकर प्रांतीय व संकुचित आहेत काय?—

सावरकराना जातीय संबोधण्यात जी चूक होते तीच त्याना

प्रांतीय व संकुचित म्हणण्यात होते. सावरकरानी असे डागाळलेलें धोरण कधीच स्वीकारलें नाही. त्यानी प्रांतीयतेचा अभिमान धरला पण मर्यादित. ते स्पष्टच म्हणतात की, 'देशाभिमानाच्या आड न येणारा प्रान्ताभिमान दाखविण्यात मला मुळीच कमीपणा वाटत नाहीं. मात्र हा प्रांताभिमान अितर प्रान्ताची अवहेलना करण्यास प्रवृत्त होणार नाही याची प्रत्येकानें काळजी घेतली पाहिजे.'

असा अितरही प्रांतियाचा प्रांताभिमान जाणणारे व त्याच्या भावना जाणून त्या भावनास जपणारेही सावरकर प्रान्तीय ठरतील कसे?

आणि केवळ हिंदुस्थानापुरतेच न पाहता जगातील अितर राष्ट्राकडे वारकाअीने पाहणारे सावरकर संकुचित तरी कसे ठरतील? त्यांचे कर्णावतीचें (अहमदाबादचे) अध्यक्षीय भाषणच पहा ना. त्यात त्यानी नेपाळचा विचार केला आहे. फ्रेंच हिंदुस्थान नि पोर्तुगीज हिंदुस्थान याचा विचार केला आहे. अितकेच नव्हे तर जगाच्या पाठीवर असलेल्या प्रत्येक राष्ट्रातील आपल्या प्रत्येक बांधवाच्या सुखदु:खाचा विचार केलेला आहे. जणूं काही सावरकर हे स्वतंत्र राष्ट्राचे पंतप्रधान आहेत नि त्यानी आपल्या राष्ट्राचे परराष्ट्रीय धोरण आखलेले आहे. तें विशाल धोरण आखताना ते म्हणतात,

'आपल्या सहधर्मीय देशबांधवांपैकी जे आफ्रिका, अमेरिका, मॉरिशस नि असेच जगाचे अितर भाग यातून जाअून तेथें कसलाही गाजावाजा न करता महत्तर हिंदुस्थानची अुभारणी करीत आहेत; आणि तसेच जे बलिद्वीपातल्याप्रमाणे अद्यापहि आपल्या हिंदुजातीच्या प्राचीन जागतिक साम्राज्याचे अभिमानास्पद अवशेष टिकवून धरून

राहिलेले आहेत त्याहि सर्वांना सहानुभूतीचा नि प्रेमळ स्मृतीचा संदेश पाठविण्याचें आम्ही विसरूं शकत नाहीं. समग्र हिंदूजगाची 'पितृभू' नि 'पुण्यभू' असें हें आपलें भारतवर्ष त्याची स्वतंत्रता, सामर्थ्य नि महत्ता यांच्याशी त्याची भाग्ये सुद्धा अविभाज्य रीतीनें बद्ध झालेली आहेत.'

'तद्वतच हिंदुस्थानातील तथाकथित 'फ्रेंच हिंदुस्थान' नि 'पोर्तुगीज हिंदुस्थान' या भागात राहत असलेल्या हिंदूंचाही आम्हास विसर पडणे शक्य नाही. आजच्या या कृत्रिम नि बलात्कृत राजकीय विभागणीचा विचार अेकीकडे ठेवला तर आपण सर्व रक्त, धर्म नि देश याच्या टिकाअू बंधानी अविभाज्य रीतीने अेकत्र बांधलेलेच आहोत. काही झाले तरी आपण आपले ध्येय म्हणून निश्चयपूर्वक घोषित केलेंच पाहिजे की, अुद्याचा हिंदुस्थान हा काश्मीरपासून रामेश्वरापर्यंत नि सिंधपासून आसामपर्यंत केवळ संयुक्त म्हणून नव्हे तर अभिन्न राष्ट्र म्हणून अेक नि अविभाज्यच राहिला पाहिजे!'

सावरकर प्रतिगामी व धर्मबुडवे आहेत काय?—

सावरकरावरील 'ते जातीय आहेत, प्रांतीय आहेत, संकुचित आहेत' हे आरोप कसे फोल आहेत व निराधार आहेत ते पाहिलेंच. आताचे हे जे आरोप आहेत ते परस्परविरुद्ध आहेत. प्रतिगामी मनुष्य धर्मबुडवा असूच शकत नाही व धर्मबुडवा मनुष्य प्रतिगामी असू शकत नाही. साहजिकच सावरकर 'पुरोगामी'च आहेत व 'धर्मवीर पण सुधारक धर्मवीर' आहेत. कारण अुघडच आहे. जें जे

नवें त्याचा त्यानीं पुरस्कार केला आहे. यंत्राचे स्वागत केले आहे. कारखान्यांचें स्वागत केले आहे. विज्ञानाची त्यांनी कास धरली आहे. विधवाच्या विवाहाचा पुरस्कार केला आहे. जरठ–कुमारी विवाहाचा निषेध केला आहे. जाती अुपजातीचा व भोळसट व घातक रूढीचा विच्छेद केला आहे, बळजोरीनें भ्रष्ट झालेल्या स्त्रियांचा चागल्या मनानें समाजाने स्वीकार केला पाहिजे, असाच त्यानी पुरस्कार केला आहे.

असें असूनही त्यानी धर्मग्रथ जाळा म्हणून सागितले नाही. हिंदूधर्माचा तळपट होवो असा कुःशापहि दिला नाही. अुलट त्यानी त्याचा आदरच राखला आहे. मदिराचे पावित्र्य पटविले आहे. देवताचें मांगल्य राखले आहे. ते म्हणतात—

‘ त्या काळच्या (प्राचीन काळच्या) परिस्थितीत आपल्या पूर्वजास जें जें करता येण्याजोगें होतें नि जी साधनें त्याना अुपलब्ध होती, त्याच्या कडे पाहता ती त्याच्या बुद्धीमत्तेची निदर्शकच मानली पाहिजेत नि या दृष्टीनें अखिल हिंदूनी कृतज्ञतेनें, अभिमानानें, आदराने त्यास सन्मानिलें पाहिजे. ’

पण ते केवळ श्रुति स्मृति पुराणोक्तातच गुरफटून गेले नाहीत; तर ते लगेच पुढें म्हणतात—

‘ आम्ही कोणताहि ग्रथ अपरिवर्तनीय आणि त्रिकालाबाधित मानीत नाही. श्रुतिस्मृति प्रभृति सारे ग्रंथ आम्ही अत्यंत कृतज्ञ आदरानें आणि ममत्वानें सन्मानितों, पण अैतिहासिक ग्रथ म्हणून

अनुलंघ्य धर्मग्रंथ म्हणून नव्हे. त्यांतील सारें ज्ञान आणि अज्ञान आजच्या विज्ञानाच्या कसोटीस आम्हीं लावणार आणि त्यानन्तर आज राष्ट्रधारणास अवश्य असेल तें बेधडक आचरणार. आम्ही अद्यावत् बनणार, अपटुडेट बनणार.'

सावरकर व भाषाशुद्धि—

अशा प्रकारें 'अप टु डेट' बनण्याची महत्त्वाकांक्षा मनाशी बाळगली असतां त्यांनी मराठी भाषेच्या शुद्धीकडे लक्ष पुरविले. स्वतः सावरकर मराठी भाषेंतील नावाजलेले व कसलेले प्रतिभावान साहित्यिक आहेत. स्वयंसिद्ध भावनोत्कट व मुमूर्ष कवि आहेत, बुद्धिवादी आणि श्रद्धावादि, स्वयंस्फूर्त आणि तेजस्वी तसेंच चढाओखोर नाटककारही आहेत; म्हणून तर त्याना रत्नागिरी साहित्य सम्मेलनाच्या व सागली नाट्यशताब्दि महोत्सवाच्या अध्यक्षपदाचा मान मिळाला. ऐका मुलाखतीत त्यानी सांगितलं होतं, 'मी वृत्तीनें कवि व कलावत आहे, पण परिस्थितीनें मला राजकारणी पुरुप केलें आहे.'

आणि तें खोटेंही नाहीं. अदमानात असताना त्यानी रचलेलीं काव्यें, महाकाव्यें मनांतून गुणगुणूं लागलों तर याची सत्यता पटेल. 'चांदोबा चांदोबा भागलास का? लिंबुणीचे झाडावर बसलास का? लिंबुणीचे झाड करवंदी, करवंदी, मामाचा वाडा चिरेबंदी, चिरेबंदी, मामाच्या वाड्यात येऊन जा, येऊन जा! तूप रोटी खाऊन जा, खाऊन जा!' हें त्यांचें जानपद व शिशू गीत तर बालसृष्टींत व वाङ्मय क्षेत्रांत अमर होऊन राहिलें आहे. मराठी भाषेंत त्यांनीं

अशी बरीच मोलाची भर घालून ते मराठी भाषेला कायमचें ललामभूत लेणे होऊन बसले आहेत.

अशी मराठीची मनोभावें सेवा करणारे सावरकर मराठी भाषेच्या नरडीला नख लावतील हें संभवतें कसें ? पण त्यांनी स्वीकारलेल्या भाषाशुद्धीच्या धोरणास त्याचे विरोधक हीच उपमा देतात. स्वतःचा गैरसमज (हेतुत. अगर अहेतुतः) करून घेतात व अितराचा तसा तो करून देतात. वास्तवीक सावरकरांनी मराठी भाषेस मृतावस्था प्राप्त व्हावी, ती दुर्बोध, क्लिष्ट व अशुद्ध व्हावी; तिच माधुर्य नाहीसें व्हावे अशा प्रकारची भाषाशुद्धी व्हावी असं कधीच सांगितल नाहीं. त्यांनीं सांगितलेली भाषाशुद्धीची मूलतत्वे वा सूत्रेच तपासाना.

(१) गीर्वाण भाषेतील साराचा सारा संस्कृत शब्दसंभार आणि संस्कृतनिष्ट अशा तामील, तेलगू ते आसामी, काश्मिरी, गोंड, भिल्ल बोलीपर्यंत ज्या आमच्या प्रांतिक भाषाभगिनी आहेत त्या सर्वांतील मूळचे प्रांतिक शब्द हे सर्व आमच्या राष्ट्रभाषेच्या मूलधन-राजकीय शब्दाचे भांडवल होय.

(२) ह्या आपल्या राष्ट्रीय शब्दभांडारात ज्या वस्तूंचे वा विचारांचे वाचक शब्द होते वा आहेत वा निर्मिता येतात त्या अर्थाचे अुर्दू, अिंग्रजी प्रभृति परकीय शब्द वापरूं नयेत. जर तसे परकीय शब्द आपल्या पूर्वीच्या ढिलाअीमुळें आपल्यात घुसले असतील तर त्यांना हुडकून काढून टाकावें, अद्यतन विज्ञानाची परिभाषा नवनवे संस्कृत-प्राकृतोत्पक शब्द पाडून व्यक्तविली जावी.

(३) परंतु ज्या परदेशी वस्तु अित्यादि पूर्वी आपल्या अिकडे नव्हत्या, त्यामुळे ज्याना आपले स्वकीय जुने शब्द सापडत नाहींत. आणि ज्याना त्यांच्या त्या परकीय शब्दासारखे सुटसुटीत स्वकीय शब्द काढणे दुर्घट जाते, त्याचे परकीय शब्द मात्र आपल्या भाषेंत जसेच्या तसे घेण्यास प्रत्यवाय नसावा. जसें बूट, कोट, जाकीट, गुलाब, जिलबी, बूमरॅंग, टेबल, टेनिस अित्यादि. तथापि अशा नव्या वस्तु आपल्याकडे येताच जर कोणी त्यानाही स्वकीय नावे रूळून दाखवतील तर अुत्तमच.

(४) त्याचप्रमाणे जगातील कोणत्याहि परकीय भाषेत जर अेखादी शैली, वाक्प्रयोग, मोड ही सरसहा चटकदार वाटली तर तीहीं आत्मसात करण्यास अडकाठी नसावी.

अशी चार सूत्रे सागून सावरकर विरोधकाना राष्ट्रीय स्वाभिमानापायी नि स्वभाषेच्या प्रतिष्ठेसाठी कळकळीची विनति करतात की, त्यानीं (विरोधकांनी) अेक आठवडाभर तरी भाषाशुद्धी विरुद्ध त्याचे जे काहीं पूर्वग्रह असतील ते अगदी अेकाबाजूस ठेवावे, समालोचकाला शोभेल अशा शात नि समाहित मनःस्थितित भाषाशुद्धींची वर दिलेली मूलसूत्रें तेवढी पुढें ठेवावी आणि स्वतःला विचारावे कीं, पराकियानी तलवारीच्या बळावर आमच्यावर जी परराज्ये स्थापली त्याच परदास्याचा परिणाम म्हणून घुसलेल्या या दास्यशीलतेच्या सूक्ष्म रोगाणूंना, आपल्या मनोभूमीतच परशत्रूंनी अुभारलेल्या या आमच्या पराभवाच्या सूक्ष्म स्मारकाना-या अनवश्यक अिंग्रजी, अुर्दू शब्दांना-आज आमचाही दिवस अुगवला असता, विधर्मीय नि विराष्ट्रीय राज्यसत्ता आज आम्हीं

अुखडून टाकली असता ह्या अनावश्यक परकीय शब्दांनाही का अुखडून टाकूं नये? आपले स्वकीय शब्द का वापरूं नयेत? निदान तसें कोणी वापरले तर त्यात वावगे काय आहे?

अशाच भावनेनें अिंग्रजीला अुखडून आयर्लंडनें गलिक भाषा पुनरुज्जीवित केली, अरेबीला अुखडून तुर्कांनी स्वकीय तुर्की भाषा जिवंत केली नि गेली हजार वर्षे जी अक्षरशः मृतप्राय झालेली होती ती हिब्रू भाषा गेल्या अवघ्या दहा वर्षांत ज्यूनी नुसती जिवंत केली नाहीं तर ती राष्ट्रभाषा नि राज्यभाषा करून सोडून परराष्ट्र दूतागारातहि तीच वापरली पाहिजे म्हणून ठरवून टाकले! अशाच वीरोचित भावनेनें शिवछत्रपतीनी राज्यव्यवहार कोश लिहविला. त्याच वीरोचित भावनेनें प्रेरित होअून आमच्या राष्ट्रभाषेचें साहित्यमन्दिर संस्कृत निष्ठतेच्या बळकट नि पवित्र पायावर अुभारावयास हवें.

— अमर पत्र —

मित्रानो, ओश्वरानें आपल्यापैकी प्रत्येकाची भूमिका ठरवून टाकली आहे. आपण आपली प्रत्येकानें भूमिका वठवावी यासाठीं आपली ताटातूट होत आहे. ओश्वरानें नेमून दिलेली भूमिका वठवित असताना प्रसंगी जळत्या खडकाना बांधून कोंडून पडावें लागेल. प्रसंगीं कीर्तिच्या असळणाऱ्या लाटाच्या शिखरावर स्वार होता येओल, कधीं आपण लोकांना दिसूं, तर कधी अदृश्य राहूं. कधी आपण अवनत होअूं, तर क्वचित अुन्नत होअूं ! जगन्नियंत्यानें कोणत्याहि परिस्थितीत ठेवलें तरी ती परिस्थिति सर्वोत्तम आहे असें मानून आपण असे समजलें पाहिजे की, आपलें जीवितकार्य अेकाकी पार पाडणें हेंच आपल्या वाट्याचे कार्य आहे.

अेकाद्या अुदात्त पौर्वात्य नाटकात भरतवाक्याच्या वेळीं नाटकांत मेलेली व न मेलेली सर्व पात्रे अेकत्र जमतात. आपण सगळे अति-

ह्यासाच्या अफाट रंगमंदिरातील असंख्य नटच आहोत. आपल्या कृतीची प्रशंसा करणारे मानवजातिरूपी प्रेक्षक टाळ्या वाजविण्यासाठी आपल्यासमोर बसलेले आहेत. हे प्रेक्षक कृतज्ञ व आनंदी बनून जोरजोराने टाळ्या वाजवतील तेंव्हा त्या टाळ्यांचा गरजणारा आवाज दऱ्याखोऱ्यापर्यंत जाऊन दुमदुमेल !

प्रेमळ मित्रानो, तो क्षण येईपर्यंत रामराम !

माझा देहपात होऊन माझ्या अस्थि आणि रक्षा कोठे पडतील याचा नेम नाहीं. अंदमानचे वातावरण आधीच निर्जन व भेसूर आहे. तेथे वाहणाऱ्या नदी-नाल्यांचा उदासवाणा तेथील आवाज मूळच्या निर्जनपणाला अधिकच भेसूर बनवित असतो. कदाचित माझ्या अस्थि नि रक्षा त्या उदास नदी नाल्याच्या जवळ पडून राहातील. किंवा असेहि घडेल की, मध्यरात्री आपला नियत खेळ आकाशात खेळणाऱ्या तारकांचें प्रतिबिंब पोटात सामावून घेणाऱ्या गंगामातेच्या स्फटीक शुद्ध प्रवाहाच्या शेजारीं कोठेंतरी माझ्या अस्थि नि रक्षा पडून राहातील ! त्या कोठेंहि पडलेल्या असोत ! श्रीरामाने आपल्या आवडत्या लोकाचा पक्ष विजयधवल ठरविला आहे, दुष्टांना माघार घ्यावी लागली आहे, आणि त्यांचा पाय जेथून पुढें पडला तेथवर त्यांना मागें हटविण्यात आलें आहे. आपला हा भारतवर्ष वैभवात उभा आहे, मानव जातीचें

मार्गदर्शन करणारा दीपस्तंभ म्हणून यापुढें तो तेजास्वतेने तळपत राहील असा पुकारा झाला, आणि, 'हौतात्म्य गाजविणाऱ्या विचारवीरांनो नी कृतिवीरानो, तुम्ही ज्या संग्रामात लढलात आणि पडलात तो संग्राम यशस्वी झाला, उठा!' अशी घोषणा झाली की, त्यावेळी त्या पडून राहिलेल्या अस्थि आणि ती पडून राहिलेली रक्षा याच्यात फिरून तेज आणि चैतन्य| सळसळूं लागेल!

तोंवर प्रिय मित्रानो, रामराम!

हें पत्र स्वातंत्र्यवीर सावरकरानी आपल्या स्नेह्याना ब्रिस्टल तुरुंगातून पाठविलें. काव्य–प्रतिभा व देशभक्ति याचा संगम घडलेले सुंदर स्थळ म्हणून याचा साहित्यसाम्राट केळकरानी निर्देश केला आहे. स्वातंत्र्य प्राप्त होईपावेतों त्यानी आपल्या सर्व स्नेह्यांचा निरोप घेतला आहे नि स्वातंत्र्य प्राप्त होताच स्वातंत्र्याचा जयघोष निनादण्यासाठीं आपल्या अस्थीसुद्धा तेजानें भरून सळसळू लागतील अशी काव्यमय व ओजस्वी कल्पना यात त्यानी रंगवली आहे.

स्वातंत्र्यवीरांच्या पुण्याईनें त्याना 'याचि देहिं याची डोळा' स्वातंत्र्य पहावयास मिळालें. पण ज्या हुतात्म्याचे आधीच प्राण पंचमहा-

भूतात विलीन झाले आहेत, त्या सर्व हुतात्म्याच्या अस्थि आज आतां १० मेच्या 'हुतात्मा सांगता दिनी' भारताच्या पूर्ण स्वातंत्र्यात अुच्चस्वरानें पुकारा करतील.

'स्वातंत्र्य गाजविणाऱ्या विचारवीरानो नि कृतिवीरानो, तुम्ही ज्या संग्रामात लढलात आणि पडलात तो संग्राम यशस्वी झाला, अुठा!'

समाप्त